

Γεωργία Μ. Πανσελννά

ΓΡΑΜΜΑΤΑ ΠΟΛΕΜΟΥ

15 Νοεμβρίου 1940 - 12 Απριλίου 1941

ΓΡΑΜΜΑΤΑ ΠΟΛΕΜΟΥ

ISBN: 978-618-85631-0-0

© ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ & ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ ΒΟΒΟΛΙΝΗ Α.Μ.Κ.Ε.

© Κειμένων: Γεωργία Μ. Πανσελινά

© Εικονογραφικού υλικού: Προσωπικό αρχείο Αλεξάνδρας Κ. Βοβολίνη

© Σχεδιασμού έκδοσης: Peak Design

1η έκδοση για την ελληνική γλώσσα: Νοέμβριος 2021

ΕΡΕΥΝΑ - ΣΥΓΓΡΑΦΗ ΚΕΙΜΕΝΩΝ - ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: Γεωργία Μ. Πανσελινά

ΠΑΡΑΓΩΓΗ: Εκδόσεις Κέρκυρα Α.Ε. - economia PUBLISHING

ΣΥΝΤΟΝΙΣΜΟΣ ΕΚΔΟΣΗΣ - ΣΥΝΤΑΞΗ ΕΥΡΕΤΗΡΙΟΥ: Έφη Ανδρικοπούλου

ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΟΣ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ: Peak Design

ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ - ΕΞΟΦΥΛΛΟ: Θύμιος Πρεσβύτης

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ: Θοδωρής Αναγνωστόπουλος

ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ: Αγγελική Χουντή

Κεντρική διάθεση:

ΚΕΡΚΥΡΑ
ε κ δ ό σ ε ι ς

 ΝΟΜΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Ζαλοκώστα 4, 106 71 Αθήνα

Τηλ: 210-3314.714

sales@economia.gr

www.economia.gr

Μαυρομιάλη 23, 106 80 Αθήνα

Τηλ: 210-3678.800

sales@nb.org

www.nb.org

Like & Follow

Εκδόσεις Κέρκυρα - economia PUBLISHING

Economia Group

Απαγορεύεται η αναδημοσίευση και γενικά η αναπαραγωγή του παρόντος έργου, με οποιονδήποτε τρόπο, τμηματικά ή περιληπτικά, στο πρωτότυπο ή σε μετάφραση ή σε άλλη διασκευή, χωρίς τη γραπτή άδεια του εκδότη και των δημιουργών.

ΕΞΟΦΥΛΛΟ: Η Μαρία Βοβολίνη με τους γιους της Σπύρο και Κωνσταντίνο (βλ. σ. 6-7)

Γεωργία Μ. Πανσεληνά

ΓΡΑΜΜΑΤΑ ΠΟΛΕΜΟΥ

15 Νοεμβρίου 1940 - 12 Απριλίου 1941

Αθήνα 2021

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

6 Προλογικό σημείωμα
Αλεξάνδρα Κ. Βοβολίνη

8 Εισαγωγή
Γεωργία Μ. Πανσεληνά

Γράμματα Πολέμου

22 Η μητέρα

54 Ο αδελφός

80 Οι συγγενείς

92 Έρωτες

108 Φίλοι κολλητοί

126 Από τον κόσμο του Τύπου

154 Συστρατιώτες

180 Δημοτικά και καθεστωτικά

198 «Ιστορία χωρίς λόγια...»

208 Γράμματα... γράμματα πολλά

215 Πηγές - Βιβλιογραφία

220 Ευρετήριο

Η έκτακτη έκδοση της *Πρωίας* της 28ης Οκτωβρίου 1940 για την κήρυξη του Ελληνο-ιταλικού Πολέμου, που έφεραν στον Κωνσταντίνο Βοβολίνη ενώ νοσπλευόταν στο Τζάνειο· επάνω αριστερά σημειώνει: «Σηκώθηκα αμέσως απ' το κρεβάτι και παρουσιάσθηκα στο 1ο Σύνταγμα»

ΑΤΟΜΙΚΟΝ ΒΙΒΛΙΑΡΙΟΝ

(ΜΗΤΡΩΟΥ - ΥΓΕΙΑΣ - ΒΟΛΗΣ)

ΘΕΣΙΣ Φ. ΟΓΡΑΦΙΑΣ

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΑΥΤΟ. ΟΣ

Τοῦ **ΒΟΒΟΛΙΝΗ**
ΚΩΝ/ΤΙΝΟΥ ΤΟΥ **ΑΝΤΩΝΙΟΥ**
Βαθμὸς **ΥΠΟΔΕΚΑΝΕΥΣ**

Μονὰς εἰς ἣν ὑπηρετεῖ

2^η Χειρουργεῖον Ἑλληνικοῦ
Ἐρυθροῦ Σταυροῦ

Ἐν **Κορυττᾷ** τῇ **27^η Ιαν.** 1941

Ὁ ΔΙΟΙΚΗΤΗΣ

ΠΡΟΛΟΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

«Τα παιδιά μου δακτυλοδεικτούμενα; Ποτέ!» απαντούσε η γιαγιά μου Μαρία, χήρα Αντωνίου Βοβολίνη, σε όσους τη ρωτούσαν γιατί λείπουν και οι δυο της γιοι Σπύρος και Ντίνος στην πρώτη γραμμή του Αλβανικού μετώπου, ενώ είχαν τη δυνατότητα ως δημοσιογράφοι να παραμείνουν στην πρωτεύουσα. Την ιστορία αυτή θυμάμαι να μου τη διηγείται σε κάθε επέτειο της 28ης Οκτωβρίου ο πατέρας μου Κωνσταντίνος, από τον καιρό που πήγαίνα στο Μαράσλειο δημοτικό σχολείο.

Η αλληλογραφία μεταξύ των τριών τους, καθώς και το ευρύτατο φάσμα επαφών τους από τον Νοέμβριο του 1940 ως τον Απρίλιο του 1941, με εκτεταμένο σχολιασμό και τεκμηρίωση από την ιστορικό και διευθύντρια του Αρχείου Βοβολίνη από το 1997 ως το 2011 (χρονιά που έκλεισε το Αρχείο) Γεωργία Πανσεληνά, την οποία ευχαριστώ εγκάρδια, αποτελεί το θέμα αυτής της έκδοσης. Είναι αυτή η πρώτη εμφάνιση της νέας Εταιρείας Πολιτικών και Οικονομικών Μελετών Βοβολίνη, που σκοπό έχει τη δημοσίευση τόσο του πλούσιου ανέκδοτου αρχειακού υλικού όσο και των άγνωστων, αν και δημοσιευμένων, κειμένων που άφησαν οι δύο πολυγραφότατοι αδελφοί.

Στις 9 θεματικές ενότητες που περιλαμβάνει η έκδοση έρχονται για πρώτη φορά στο φως ντοκουμέντα και πολύτιμα στοιχεία που αποτυπώνουν το δίκτυο της οικογένειας μέσα στον κοινωνικό ιστό της εμπόλεμης Ελλάδας, ενώ παράλληλα αναδεικνύουν πτυχές του πολέμου και της ζωής στην πρώτη γραμμή, αλλά και στα μετόπισθεν.

Γράμματα φορτωμένα με συγκίνηση, γράμματα που αποπνέουν συντροφικότητα και αλληλεγγύη, γράμματα ενθουσιώδη και ενθαρρυντικά για τη νίκη, γράμματα που άλλοτε ανακαλούν στιγμές ειρήνης και άλλοτε αφηγούνται μέσα από τη γραφίδα τόσο πολλών και διαφορετικών προσώπων μία από τις κρισιμότερες ιστορικές περιόδους της ελληνικής Ιστορίας, μια περίοδο που θα άλλαζε τη χώρα συθέμελα.

Προσωπικά όμως, ανεκτίμητη αξία έχει για μένα η γεμάτη τρυφερότητα αλληλογραφία του Ντίνου με τη μητέρα του, τη γιαγιά μου Μαρία, που έφυγε από τη ζωή όταν ήμουν 6 μηνών, και τον αδελφό του Σπύρο, τον θείο και δεύτερο πατέρα μου.

Αλεξάνδρα Κ. Βοβολίνη

Η Μαρία Βοβολίνη (1880-1953),
η μητέρα του Σπύρου (1910-1995) και
του Κωνσταντίνου (1913-1970)· στο φόντο, ατομικό
στρατιωτικό βιβλιάριο του Σπύρου Βοβολίνη
– © 2021 Ιστορικό Αρχείο Τράπεζας της Ελλάδος (ΙΑΤΕ)·
επάνω, δελτίο ταυτότητας του Κωνσταντίνου Βοβολίνη
από την Κορυτσά

10 Οκτωβρίου 2021

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

9 Μαρτίου 1947 (Τ.Σ.Η.)

23 Μαρτίου 1947

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Είναι πράγματι πολλοί, μα πάρα πολλοί –φαντάροι και στρατιωτικοί, αξιωματούχοι και πολιτικοί, λογοτέχνες και ποιητές, άνθρωποι που έζησαν στα μετόπισθεν εκείνης της εποχής, αλλά και αργότερα μελετητές και πανεπιστημιακοί– αυτοί που έγραψαν τόμους για το Έπος του '40. Γιατί όμως δεν έγραψε ο Κωνσταντίνος Βοβολίνης; Αφού και μετείχε στον πόλεμο και υλικό πρωτογενές διέθετε και πολυγραφότατος ήταν; Άραγε οι επιτακτικές ανάγκες της ζωής ήταν εκείνες που μετέθεσαν τη συγγραφή; Ή μήπως οι ίδιες οι μνήμες ενός πολέμου που με ενθουσιασμό ξεκίνησε και που κατέληξε στην τραγική κατάρρευση του μετώπου και στα ζοφερά χρόνια της Κατοχής έφραξαν τη συγγραφική έξοδο; Ή ενδεχομένως υπήρχαν πληγές ανοιχτές που έπρεπε να επουλωθούν με τα χρόνια για να μπορέσει ο δημιουργός να τις αναψηλαφήσει και εν συνεχεία να τις μοιρασθεί; Αλλά και πάλι, πώς είναι δυνατόν αφού περιέσωσε τα γράμματα και τα έγγραφα του κατηφορίζοντας από το μέτωπο προς την πρωτεύουσα όταν πλέον τα γερμανικά στρατεύματα προέλαυναν επί ελληνικού εδάφους; Και μάλιστα φρόντισε σε κατοπινό χρόνο να τα διαφυλάξει, να τα ταξινομήσει και εν τέλει να μας τα κληροδοτήσει;

Πάντως ο Βοβολίνης βιβλίο δεν έγραψε. Ίσως να μην πρόλαβε, γιατί έφυγε από τη ζωή αιφνίδια στην ηλικία των 57. Τουλάχιστον την ίδια απορία που με ταλάνιζε σε βάθος δεκαετίας, από τότε που άρχισα να αρχειοθετώ και να τεκμηριώνω τα γράμματα, θα μοιραζόμουν με μια φίλη του 80 χρόνια πριν. Σε μια επιστολή της προς τον στρατιώτη Κωνσταντίνο, ρωτούσε: «Αλήθεια, δεν μου είπες αν κρατάς ημερολόγιο και σημειώσεις από τη ζωή σας εκεί πάνω. Μην ξεχνάς πως κάποτε μου έλεγες ότι θα γράψης ένα περίφημο βιβλίο μετά τον πόλεμο, και ασφαλώς θα είναι πολύ ενδιαφέρον. Πόσες ιστορίες... πόσα αξιοθαύμαστα κατορθώματα των γενναίων μας παλληκαριών».¹

Κάπως έτσι, λοιπόν, μου έλαχε να απαντήσω το πρώτο ερώτημα της φίλης του αλλά και να «συναρμολογήσω» την ιστορία του. Ναι, ο Κωνσταντίνος κρατούσε ημερολόγιο· ένα τόσο θα ημερολογιάκι τσέπης, μια μικρή ατζέντα, με μόλις 7 σελίδες σημειωμένες πυκνά, βιαστικά, σχεδόν τηλεγραφικά και με γράμματα που δύσκολα διαβάζονται και ακόμη πιο βασανιστικά αποκρυπτογραφούνται.² Μιάμιση σελίδα (!) καλύπτουν οι ειδήσεις του πολέμου για τους τρεις πρώτους μήνες του 1941 (κυρίως γράφει τις μετακινήσεις του), ενώ οι υπόλοιπες αφιερώνονται στον Απρίλιο, σε εκείνο τον Απρίλιο του 1941, τον μήνα της αποκαθίλωσης...

Στο φόντο, σελίδα από το ημερολόγιο πολέμου του Κωνσταντίνου Βοβολίνη· επάνω, Κοζάνη, 16 Νοεμβρίου 1940: ο Κωνσταντίνος (πρώτος από αριστερά) και δίπλα ο φίλος του Κωνσταντίνος Σημαντήρας· στο μέσον, Αθήνα, 26 Ιανουαρίου 1941: ο Σπύρος Βοβολίνης (αριστερά) μαζί με τον θεράποντα γιατρό Γεώργιο Κοτζιά στον Ευαγγελισμό· αριστερά, Καστοριά, Δεκέμβριος του 1940: ο Κωνσταντίνος (πρώτος από δεξιά) με συστρατιώτες και αδελφές νοσοκόμες του Β΄ Χειρουργείου Ερυθρού Σταυρού· δεξιά, Ιωάννινα, Μάρτιος του 1941: ο Κωνσταντίνος στο Κάστρο

1. Πρόκειται για τη φίλη του Χαρίκλεια Α. Αγάθου με την οποία αλληλογραφούσαν τακτικά. Για το συγκεκριμένο χωρίο, βλ. το γράμμα της 6ης Μαρτίου 1941, 008/Π/ΑΛΦ_ΕΓΓ/ΠΟΛ.2/ΥΠ.1/15. Αλλά και ο Κλέαρχος Στ. Μιμίκος, ο κατοπινός συνεργάτης του Κωνσταντίνου, ανέμενε από τον Βοβολίνη συγγραφή εντυπώσεων, βλ. εδώ, σ. 140.
2. Βλ. 008/Π/ΑΛΦ_ΕΓΓ/ΠΟΛ.1/ΥΠ.1/10.

Η ΙΣΤΟΡΙΑ

Ξημερώματα 28ης Οκτωβρίου 1940: «Από της 6ης πρωινής ώρας ευρισκόμεθα εις κατάστασιν πολέμου με την Ιταλίαν». Το τηλεγράφο της φασιστικής ηγεσίας των Ιταλών έχει ήδη επιδοθεί και απορριφθεί από τον Ιωάννη Μεταξά. Τα νέα αντηχούν απ' άκρη σ' άκρη, η χώρα σε αναβρασμό, σε γενική επιστράτευση. Ο 27χρονος γενικός γραμματέας του Δήμου Πειραιώς, ο Κωνσταντίνος Βοβολίνης, νοσπλεύεται στο δημοτικό Τζάνειο Νοσοκομείο. Έχει εγχειρισθεί –αμυγδαλεκτομή– και αναρρώνει, όταν στον θάλαμο του φέρνουν την έκτακτη έκδοση της *Πρωίας* (βλ. εδώ, σ. 4). Χωρίς δεύτερη σκέψη, σηκώνεται και σπεύδει να παρουσιασθεί ως έφεδρος. Δεν θα μπορούσε να λείπει ο Κωνσταντίνος από αυτήν τη διαφορετική, ιδιόμορφη πολεμική σύρραξη: είναι ο πόλεμος με το χαμόγελο ή «ο πόλεμος του κεφιοῦ», όπως ο ίδιος γράφει σε ένα γράμμα του από το μέτωπο.³

Χειμαρρώδες το πάθος, στέρεη η αυτοπεποίθηση, άκρατος ο ενθουσιασμός του ελληνικού λαού, που σύσσωμος και ενωμένος, στρατεύσιμος και μη, αισθάνεται βαθιά το άδικο μπροστά σε έναν υπερφίαλο, αρπακτικό, καιροσκόπο εχθρό, που έχει δείξει καιρό τώρα τις προθέσεις του. Η Ιταλία φέρνει τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο στη γειτονιά της έως τότε ουδέτερης Ελλάδας, θέλοντας να δείξει –και να αποδείξει– στην ατσαλένια πολεμική μηχανή της ναζιστικής Γερμανίας ότι είναι άξιος σύμμαχος – και, επομένως, θα μπορούσε επάξια να καρπωθεί τα δέοντα από αυτήν την πολεμική αναμέτρηση, που έμελλε να συγκλονίσει σχεδόν άπασα την οικουμένη. Και οι Έλληνες, που ύστερα από την επώδυνη μικρασιατική περιπέτεια και τον ξεριζωμό χρόνια μόχθησαν συλλογικά για να μπορέσουν να σταθούν και να στήσουν εκ νέου την πατρίδα τους, με παγιωμένα πλέον τα σύνορά της, οργίζονται και αντρείωνονται απέναντι στην Ιταλία του Μουσολίνι, που φαντάζει ένας αντίπαλος *του χεριού τους*· και χαμογελούν οι έφεδροι ξεκινώντας για τις μάχες, χαμογελούν και οι άνθρωποι που μένουν πίσω στις εστίες τους αποχαιρετώντας τους φαντάρους που θα ρίχνονταν σε έναν πόλεμο που –περιέργως– δεν σκορπούσε φόβο, φρίκη, απόγνωση.

Σε αυτό το κάλεσμα για την παράδοση γιορτή ανταποκρίνεται ευθύς ο Κωνσταντίνος αλλά και ο κατά τρία χρόνια μεγαλύτερος αδελφός του, ο δημοσιογράφος και ο εκδότης της *Βιομηχανικής Επιθεωρήσεως* Σπύρος Βοβολίνης. Αποχαιρετούν τη μητέρα τους Μαρία και κινούν για τον πόλεμο. Η Μαρία Βοβολίνη, σχεδόν 20 χρόνια χήρα, από το 1921, όταν ο σύζυγός της, ο δικηγόρος Αντώνιος, έφυγε από τη ζωή αφήνοντάς την να μεγαλώσει δύο μικρά παιδιά, μένει πίσω μόνη, με κλονισμένη την υγεία της και δίχως τα στηρίγματά της· και καλείται να δώσει τη δική της μάχη προσπαθώντας να βρει τις ισορροπίες της: από τη μια ο πάνδημος ξεσηκωμός και η υπεράσπιση της πατρίδας και από την άλλη η ασίγηστη αγωνία για τους στρατευμένους γιους της.

Ο Κωνσταντίνος, στρατολογικής κλάσης του 1934, τοποθετείται στον 10ο λόχο του 1ου Συντάγματος Πεζικού στις 29 Οκτωβρίου. Σε τρεις ημέρες μετατίθεται στην Α' Μοίρα Τραυματιοφορέων του Β' Χειρουργείου Ερυθρού Σταυρού (Μονάς 499) και αναχωρεί για την Κοζάνη. Ο Δεκέμβριος τον βρίσκει στην Καστοριά (μάλιστα γράφει στο ημερολόγιό του ότι στις 28 του μηνός ήταν «εις πηγή Αλιάκμονος (πλησίον Βατοχωρίου)»,⁴ ενώ ο νέος χρόνος στην απελευθερωμένη Κορυτσά με τον βαθμό του υποδεκανέα, πάντοτε στο Β' Χειρουργείο Ερυθρού Σταυρού, δύναμης 120 κλινών.⁵ Τον

3. Προέρχεται από επιστολικό δελτάριο του Κωνσταντίνου προς τον φίλο του Νίκο Κατσικάρο στις 11 Ιανουαρίου 1941, βλ. εδώ, σ. 116-7.

4. Το ορεινό Βατοχώρι βρίσκεται περίπου 30 χλμ. βόρεια της Κοζάνης. Σήμερα ανήκει στον Δήμο Πρεσπών της Περιφερειακής Ενότητας Φλώρινας.

5. Το Β' Χειρουργείο Ερυθρού Σταυρού έφθασε στην Κορυτσά στις 12 Ιανουαρίου 1941 (μαζί και ο Βοβολίνης) και αναπτύχθηκε για να συνδράμει το εκεί Στρατιωτικό Νοσοκομείο, οργανώνοντας και τμήμα αιμοδοσίας. Παρέμεινε έως τη 16η Μαρτίου και εν συνεχεία εγκαταστάθηκε 4χλμ. έξω από την Κοζάνη προς το χωριό Λευκόβρυση, στη Χαρίσειο Γεωργική Σχολή, η οποία είχε μετατραπεί σε παράρτημα του Στρατιωτικού Νοσοκομείου Κοζάνης προκειμένου να καλυφθούν οι αυξανόμενες υγειονομικές ανάγκες του μετώπου. Το Β' Χειρουργείο τελούσε υπό τη διοίκηση του λοχαγού ιατροῦ Αναστάσιου Σεραφεΐμ.

Φεβρουάριο του 1941 μετατίθεται στη Διμοιρία Αυτοκινήτων αρχικά της Μονάδος 750 (Κορυτσά) και ακολούθως της 734 (Βίγλιστα),⁶ που υπαγόταν στο Τμήμα Στρατιάς Δυτικής Μακεδονίας. Τον Μάρτιο υπηρετεί στη Διεύθυνση του Στρατηγείου του Τμήματος Στρατιάς Ηπείρου (ΤΣΗ – Διμοιρία Αυτοκινήτων Μονάδος 963) στα Ιωάννινα, κοντά στον διοικητή της Στρατιάς, τον αντιστράτηγο Ιωάννη Πιτσικά. Λίγο πριν από την ολική κατάρρευση του μετώπου, στις 19 Απριλίου προάγεται σε δεκανέα. Όμως τίποτε πια δεν έχει μείνει όρθιο να θυμίζει τον πόλεμο της χαράς. Τώρα είναι ο πόλεμος της διάψευσης, της ματαίωσης, της οδύνης.

Από αυτές τις θέσεις και τις μεταθέσεις στο βόρειο μέτωπο, ο Βοβολίνης είναι παρών στα μεγάλα γεγονότα. Ζει την προώθηση του ελληνικού στρατού, την επιτυχή προέλαση επί αλβανικού εδάφους τους τελευταίους μήνες του 1940, την κατάληψη της Κορυτσάς στις 22 Νοεμβρίου, της Πρεμετής στις 3 Δεκεμβρίου, των Αγίων Σαράντα στις 6 και την επομένη του Αργυρόκαστρου. Ζει τις ημέρες θριάμβου που πλημμύριζαν τα έμπροσθεν και τα μετόπισθεν με κύματα ενθουσιασμού, μέθης και αισιοδοξίας πως η ώρα της ταπείνωσης του εχθρού έχει φθάσει. Ωστόσο, ο χειμώνας που θα διαμόρφωνε άλλες συνθήκες στα πεδία των μαχών έχει μπει για τα καλά. Και η εκπνοή του '40 θα βρει την οικογένεια Βοβολίνη μπροστά σε μια μεγάλη δοκιμασία: σε μια αεροπορική επιδρομή στα Ιωάννινα ο Σπύρος τραυματίζεται από θραύσμα βόμβας· το ημερολόγιο δείχνει 30 Δεκεμβρίου.⁷

Όμως ήδη ο αδελφός του Κωνσταντίνος ζούσε την άλλη όψη του πολέμου στα χειρουργεία της πρώτης γραμμής. Καθώς οι ζώνες του πυρός μεταφέρονται σε μεγάλα υψόμετρα στα αφιλόξενα, τραχιά βουνά της Αλβανίας, τα στρατεύματα έχουν να αντιμετωπίσουν το χιόνι, τον παγετό, τη λάσπη που δυσχεραίνουν δραματικά μετακινήσεις, ανεφοδιασμούς, διακομιδές.⁸ «Να φυλάγεται από το κρύο γιατί αυτό είναι ο επικίνδυνος εχθρός μας και όχι οι Ιταλοί», συμβουλεύει τον Κωνσταντίνο ένας φίλος του τον Ιανουάριο του 1941.⁹ Και είχε απόλυτο δίκιο. Πλάι στους λαβωμένους από τις μάχες και στους ασθενείς στρατιώτες, στο Β' Χειρουργείο Κορυτσάς καταφθάνουν παγόπληκτοι μαχητές.¹⁰ Ο Βοβολίνης βλέπει φαντάρους να χάνονται και να σακατεύονται από βόλια, αρρώστιες, κρουαπαγήματα. Βιώνει τον αβάσταχτο πόνο των ακρωτηριασμών και τα βογγητά, βιώνει τις αγωνιώδεις προσπάθειες γιατρών και νοσηλευτικού προσωπικού – και εξυμνεί την αφοσίωση και την αυταπάρνηση των αδελφών νοσοκόμων σε ημερησία διαταγή που βλέπει το φως της δημοσιότητας (βλ. εδώ, σ. 38-9).

Στην αυγή του 1941, με εξαίρεση την κατάληψη της στενωπού της Κλεισούρας στις 10 Ιανουαρίου, το μέτωπο μοιάζει να είναι καθηλωμένο στο χιόνι, με το αντίπαλο στρατόπεδο να ενισχύεται ολοένα με πολεμοφόδια και μεραρχίες. Μέσα σε εντεινόμενη κακοκαιρία και χιονοθύελλες, σκληρές μάχες με βαριές απώλειες δίνονται για να αποκρουσθούν απανωτές αντεπιθέσεις και να διατηρηθούν διαβάσεις, υψώματα, υψίπεδα, κορυφές. Στην Κορυτσά ο Κωνσταντίνος μαθαίνει τα νέα για τον θάνατο του Μεταξά στις 29 Ιανουαρίου, που θα επέφερε αλλαγές σε πολιτικούς συσχετισμούς και πολεμικούς σχεδιασμούς. Οι συνθήκες πια –και οι καιρικές– δεν ευνοούν επιθετικές ενέργειες εκ μέρους του ελληνικού στρατού, επιβάλλουν αναδιοργάνωση και άμυνα στις καταληφθείσες γραμμές, εν αναμονή της αντίδρασης του εχθρού, που όλα τα σημάδια την προμηνύουν.

6. Η Βίγλιστα, 27 χλμ. νοτιοανατολικά της Κορυτσάς, απέχει περίπου 8 χλμ. από τα σύνορα. Σημαντική η θέση της, αφού βρίσκεται στον οδικό άξονα που συνδέει την Αλβανία με την Ελλάδα.

7. Ο αδελφός του Κωνσταντίνος έμαθε για τον τραυματισμό σχεδόν έναν μήνα μετά. Γράφει εκ των υστέρων στην πρώτη σελίδα σημειώσεων του ημερολογίου του: «30 Δεκ. τραυματισμός Πίπη μας», βλ. ό.π., σ. 10. Με το πέρας του πολέμου, ο Σπύρος υπήρξε μέλος της Ενώσεως Τραυματιών Αθηνών 1940-41.

8. Πλείστες περιγραφές παραδίδονται για τις συνθήκες που επικρατούσαν τον χειμώνα στην πρώτη γραμμή. Λόγω της συμμετοχής του στον πόλεμο, αρχικά στην 3η Μοίρα Ημιονηγών - Τραυματιοφορέων, παρατίθενται εδώ τα λόγια του ποιητή Νίκου Καββαδία: «Και τώρα, η νύχτα στο βουνό με τη λάσπη: βαρυφορτωμένοι, κατακοπιοί προχωρούσαμε. Είψ' αφάνταστη η λύπη κι η κακομοιριά που δοκιμάζεις σαν αισθάνεσαι να 'σαι και να βλέπεις ανθρώπους και ζώα και τα πάντα μες στη λάσπη» Νίκος Καββαδίας, *Τον πολέμου / Στο άλογό μου*, Αθήνα: Εκδόσεις Άγρα, 1987, σ. 37.

9. Βλ. το γράμμα του Θεόφιλου Θεοφίλου, 21 Ιανουαρίου 1941, 008/Π/ΑΛΦ_ΕΓΓ/ΠΟΛ.2/ΥΠ.ΙΙΙ/8.

10. Σημειώνεται ότι μόνο κατά τον Μάρτιο του 1941 το Σ3 Στρατιωτικό Νοσοκομείο Ιωαννίνων νοσηλεύθηκαν 6.407 στρατιώτες από κρουαπαγήματα έναντι 3.911 από ασθένειες και 2.777 από τραύματα. Για περισσότερα στοιχεία, βλ. *Η Υγειονομική Υπηρεσία του Στρατού κατά τον πόλεμο 1940-1941*, Αθήνα: Γενικό Επιτελείο Στρατού/Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, 1983.

Η έναρξη της ιταλικής Εαρινής Επίθεσης, στις 9 Μαρτίου, συμπίπτει με τη μετάθεση του Βοβολίνης στη Διμοιρία Αυτοκινήτων 734 στα Ιωάννινα,¹¹ ακριβώς την πόλη που στόχευε να καταλάβει η τελευταία, επιβλητική, απέλπιδα επιχείρηση του Μουσολίνι, σε μια αντεπίθεση ανάκτησης χαμένου κύρους, γοήτρου, εδαφών. Τίποτε όμως από όλα αυτά δεν θα κερδιζόταν. Έρχεται η σειρά της Γερμανίας να αναλάβει δράση στα Βαλκάνια, αποφασιστικά και καταγιγιστικά.

Όλα ανατρέπονται και εκτρέπονται με –απελπιστική– μεγάλη ταχύτητα εκείνο τον Απρίλιο του 1941. Στις 6 σημαίνει η γερμανική επίθεση από τον βορρά που μόνο δέος και τρόμο σκορπά. «Τηλ. Μανούλα», σημειώνει εκείνη την ημέρα ο Κωνσταντίνος στο ημερολόγιό του.¹² Και έκτοτε ουδεμία αναφορά: τα συγκλονιστικά γεγονότα της Μεγάλης Εβδομάδας μονοπωλούν τη γραφίδα του Βοβολίνης, που τώρα γίνεται πιο πυκνή και μεσιτή. Η ισχυρή μηχανοκίνητη γερμανική επέλαση εξελίσσεται, ενώ η χώρα δονείται από ακατάπαυστους βομβαρδισμούς αεροπορικών επιδρομών – και ο υποδεκανέας της Μονάδας 734 δεν θα εξαιρεθεί από αυτήν την εμπειρία που στοιχειώνει. Τη Μεγάλη Δευτέρα, στις 14 του μηνός, οδηγεί για το Αργυρόκαστρο και επιστρέφοντας η αυτοκινητοπομπή δέχεται δύο αεροπορικές επιδρομές στη μεγάλη γέφυρα Αγίων κοντά στο χωριό Κάτω Ραβένια των Ιωαννίνων¹³ γράφει: «Τάμα Παναγίας Τήνου». Την επομένη πάλι πέφτει σε βομβαρδισμούς στη γέφυρα Μέρτζανης¹⁴ στον ποταμό Σαραντάπορο και στη Μεσογέφυρα¹⁵ της κοιλάδας Μπουραζανίου, από όπου διερχόταν ο αμαξιτός δρόμος για την Κορυτσά. «Τραγ[ική] νυξ»: έτσι χαρακτηρίζει το βράδυ της Μεγάλης Τετάρτης που περνά στη Δερβιτσάνη της Βορείου Ηπείρου.

Ξημερώνει η 17η Απριλίου, Μεγάλη Πέμπτη, καθώς ολοκληρώνεται η –καθυστερημένη– υποχώρηση του ελληνικού στρατού από το αλβανικό μέτωπο. Ο Βοβολίνης κατευθύνεται από τη Δερβιτσάνη προς τα σύνορα και βλέπει αυτήν την «κάθοδο ηρώων», όπως απέριττα γράφει. Η εικόνα διάλυσης του ελληνικού στρατεύματος ήταν εμφανής μέρες πριν, από τις 10 Απριλίου, και συνέχιζε ακάθεκτα. Άκαρπες διαβουλεύσεις, έλλειψη συντονισμού, δραματικές εκκλήσεις από τις μονάδες της Αλβανίας για σύμπτυξη και οργανωμένη αποχώρηση, τραγικές αστοχίες και ολιγωρίες των ιθυνόντων –βασιλιάδων, πολιτικών, στρατηγών, Βρετανών συμμάχων– οδηγούν στην πτώση. Σε μία λέξη συμπυκνώνει ο Κωνσταντίνος τα συναισθήματα των καταρρακωμένων στρατιωτών ενός νικηφόρου πολέμου που τερματίζει άδοξα, με διάχυτη την αίσθηση της εγκατάλειψης, της προδοσίας: «Κλάμμα».

Εκείνη την ημέρα της Σταύρωσης ο Βοβολίνης φθάνει στον οικισμό Λίμνη της Βήσσανης,¹⁶ κοντά στη λίμνη Ζαραβίνας, σε μια απόσταση 46 χιλιομέτρων από τα Ιωάννινα, και, λίγο έξω από το χωριό, μπαίνει να προσκυνήσει στην εκκλησία του Αγίου Γεωργίου.¹⁷ Εκεί διημερεύει τη Μεγάλη Παρασκευή και στον ίδιο ναό ακούει τις ψαλμωδίες του Επιταφίου, μαζί με πλήθος στρατιωτών και αξιωματικών από το άλλοτε ένδοξο μέτωπο: «βαθεία κατάνυξις». Φεύγοντας θα πάρει μαζί του ένα λουλουδάκι από τον Επιτάφιο και θα το φυλάξει ευλαβικά. Είναι αυτό που βρέθηκε κολλημένο στη στρατιωτική ταυτότητά του 70 χρόνια μετά.¹⁸

Πίσω στην Αθήνα, την ίδια ημέρα, η κατάσταση είναι επίσης έκρυθμη: διαφωνίες για τις ζώνες άμυνας και αγκυλώσεις στα βρετανικά προτάγματα, με φόντο μια πιθανή συνθηκολόγησις. Ο πρωθυπουργός Αλέξανδρος Κοριζής αυτοκτονεί προκαλώντας μεγάλο πολιτικό κενό και

11. Ο Βοβολίνης υπηρέτησε στη Διμοιρία που υπαγόταν στο ΤΣΗ, με έδρα τα Ιωάννινα, τη διοίκηση του οποίου είχε αναλάβει από τις 6 Μαρτίου ο Πιτσικας σε αντικατάσταση του αντιστράτηγου Μάρκου Δράκου.
12. Το συγκεκριμένο χωρίο, καθώς και όσα σημειώνονται στη συνέχεια προέρχονται από το ημερολόγιό του, ό.π., σ. 11 κ.ε.
13. Η μεγάλη γέφυρα Αγίων στον ποταμό Γορμό, παραπόταμο του Καλαμά, εξυπηρετούσε το πέρασμα από Ιωάννινα στους Αγίους Σαράντα. Ανατινάχθηκε στις 29 Οκτωβρίου 1940 και επισκευάσθηκε πρόχειρα από τους Ιταλούς για να περάσουν στην ενδοχώρα. Με την ανακατάληψη της περιοχής από τον ελληνικό στρατό, αποκαταστάθηκε. Στα χρόνια του Εμφυλίου, το 1947, η γέφυρα καταστράφηκε ολοσχερώς.
14. Από τη γέφυρα αυτήν εισήλθαν οι ιταλικές δυνάμεις τον Οκτώβριο του 1940 και από εκεί πέρασαν οι Αλβανιστές της 3ης Μεραρχίας Julia κατά την υποχώρησή τους, αφού την επιδιόρθωσαν πρόχειρα. Η γέφυρα δεν υπάρχει σήμερα.
15. Η Μεσογέφυρα καταστράφηκε το Οκτώβριο του 1940, ακολούθως επισκευάσθηκε όταν η περιοχή ανακτήθηκε από τον ελληνικό στρατό, για να καταστραφεί συθέμελα κατά την υποχώρηση των Γερμανών το 1944.
16. Αυτός ο οικισμός του νομού Ιωαννίνων είχε τη συγκεκριμένη ονομασία από το 1928, ενώ το 2020 μετονομάστηκε σε Ζαραβίνα από την ομώνυμη παρακείμενη λίμνη, η οποία είναι γνωστή ως Νεζερός ή Τσεραβίνα.
17. Ο ναός του Αγίου Γεωργίου βρίσκεται κοντά στον οικισμό, στον επαρχιακό δρόμο Κληματιάς-Βήσσανης.
18. Το ανθάκι βρέθηκε κατά την επεξεργασία της αρχαιακής ενόπτας το 2010. Ο Βοβολίνης είχε φροντίσει να γράψει σχετικά σημείωμα ότι προερχόταν από «τον επιτάφιο της εκκλησίας Αγίου Γεωργίου χωριού Λίμνης Βήσσανης (ή Τσεραβίνας). Μεγάλη Παρασκευή 1941».

ακόμη μεγαλύτερη σύγκυση, σε ώρες κρίσιμες για την τύχη της χώρας. Ο Γεώργιος Β΄ δίνει εντολή σχηματισμού κυβέρνησης στον Κώστα Κοτζιά – με το άγγελμα της είδησης στα Ιωάννινα, ο Βοβολίνης, στενός συνεργάτης και φίλος του,¹⁹ γράφει: «Ο Κοτζιάς ανέλαβε πρωθυπουργός. Ο Θεός να τον φυλάει». Όμως ο πρώην ισχυρός άνδρας της Διοικήσεως Πρωτεύουσας εν τέλει δεν προκρίνεται. Ακολουθούν και άλλοι υποψήφιοι, για να καταλήξει η κυβέρνηση στα χέρια του Κρητικού Εμμανουήλ Τσουδερού στις 21 του μηνός, που, μαζί με τον βασιλιά, σε τρεις ημέρες θα προσγειώνονταν στην ελεύθερη ακόμη Μεγαλόνησο και στις 23 Μαΐου, όταν πλέον το νησί αναμετρίονταν ηρωικά με τον κατακτητή, θα φυγαδεύονταν και θα κατέπλεαν στην Αίγυπτο – και δεν θα ήταν οι μόντοι από τις πρώην υψηλές κλίμακες της ιεραρχίας που θα εγκατέλειπαν την Ελλάδα της κατοχής.

Εν τω μεταξύ, εκεί στην Ήπειρο μάταια αναμένει ο Πιτσιάκας οδηγίες για τις επόμενες κινήσεις. Το Μεγάλο Σάββατο της 19ης Απριλίου ξημερώνει για τον οικισμό της Λίμνης στη μεθόριο, όπου βρίσκεται ο Κωνσταντίνος, με βομβαρδισμούς. Πρωί-πρωί μεταλαβαίνει στον Άγιο Γεώργιο και αναχωρεί για το Στρατηγείο. Καθ' οδόν, τόσο στο ύψος της γέφυρας Αγίων όσο και στο 14ο χιλιόμετρο από τα Ιωάννινα, εξαπολύονται και πάλι αεροπορικές επιθέσεις. Τέσσερεις άνδρες επιβαίνουν στο αμάξι – μεταξύ των οποίων ο καρδιακός του φίλος και συνοδηγός Κωνσταντίνος Σημαντήρας (βλ. εδώ, σ. 50-1). Ο Βοβολίνης περιγράφει τη σκηνή: «Από 12 παρά 5 έως 12.20 –μόνον οι 4 μας– εδεχόμεθα σφοδρόν πολυβολισμόν και βομβαρδισμόν από 9 αεροπλάνα. Μόνον ο Θεός μάς έσωσε. Υπολογίζουμε ότι ερρίφθησαν περί τις 7.200 σφαίρες. Οι σφαίρες τριγύρω μας, στο κεφάλι, στα πόδια. Ενόμιζα ότι τραυματίσθηκα στο πόδι. Ευτυχώς όχι. [...] Επί τέλους 1 παρά ¼ φθάσαμε εις Ιωάννινα». Η ανακούφιση δεν κρατά για πολύ. Τελειωμό δεν έχουν οι συναγερμίοι και οι βομβαρδισμοί στην πόλη. Το απόγευμα συναντά στο καταφύγιο τον γνώριμό του γιατρό, που είχε περιποποιηθεί τον τραυματισμένο αδελφό του Σπύρο, τον καθηγητή Ξενοφώντα Κοντιάδη.²⁰ «Ανάστασις εις αποθήκην εφοδιασμού παραπλευρώς του Στρατηγείου», αναφέρει και εύχεται: «Ο Θεός με την Ελλάδα μας. [...] Η Ελλάς δεν μπορεί να πεθάνη».

«20 Απριλίου: Πάσχα. Ξυπνήσαμε 6 π.μ. με συναγερμό. Συναγερμίο συνεχώς. 1 παρά ¼ εσμός βομβαρδισμών. Οι βόμβες σφυρίζουν επάνω από το καταφύγιο ΤΣΗ Ξεν[οδοχείο] Ακροπόλ.²¹ Πληροφορούμεθα ότι σκοτώθηκε στην Παιδαγωγική²² ενώ χειρουργούσε ο Κοντιάδης, καθηγητής του Πανεπιστημίου, αρχίατρος του Β΄ ΣΝ²³ και φίλτατος. Σκοτώθηκε η γνωστή αδελφή Αθηναία Κυριακού»,²⁴ εξιστορεί ο Κωνσταντίνος συγκλονισμένος. Στο πλάι του ημερολογίου καταγράφει ακόμη άλλο ένα θύμα αυτής της αδυσώπητης γερμανικής εναέριας επίθεσης που σκόρπισε συντρίμια και θάνατο σε ιατρικό και νοσηλευτικό προσωπικό και τραυματισμένους στρατιώτες: «Ενώ χειρουργούσε: Γεν[ικός] Αρχ[ίατρος] Γ[εώργιος] Μαρκάκης».²⁵ Σασισμένος από την τραγωδία συνεχίζει: «Χθες στις 6 μ.μ. ως αναφέρω συνάντησις με Κοντιάδην. Συζήτησις: Αν θα πάω Αθήνα να τηλεφωνήσω Λογοθετόπουλον²⁶ και να πω ότι είναι καλά. Ο Κοντιάδης άλλαξε το χειρουργείο με έναν άλλο ανθυπίατρο»... Η ναζιστική Γερμανία φανερώνει τώρα το τραχύ, βίαιο πρόσωπό της τη στιγμή που η συνθηκολόγησις είναι ζήτημα ωρών.

Εκείνη λοιπόν την Κυριακή του Πάσχα, ο αντιστράτηγος Γεώργιος Τσολάκογλου απομακρύνει τον Πιτσιάκα, για τον οποίο ο Βοβολίνης δηλώνει πως «είναι πραγματικός Έλληνας και πατριώτης», και

19. Για τους δεσμούς Κοτζιά-Βοβολίνη, βλ. εδώ, κυρίως σ. 186-7.
20. Για τον Ξενοφώντα Κοντιάδη και την περιθάλψη του Σπύρου Βοβολίνη, καθώς και για το τραγικό τέλος του καθηγητή, βλ. εδώ 72 και 74.
21. Στο τετραώροφο ξενοδοχείο Ακροπόλ των Ιωαννίνων, ιδιοκτησίας Αντώνη Καλογερίδη που εγκαταστάθηκε το 1937, εγκαταστάθηκε ο προωθημένος Σταθμός Διοικήσεως του αρχιστράτηγου Αλέξανδρου Παπάγου στις 16 Δεκεμβρίου 1940. Στα υπόγεια είχαν τοποθετηθεί τηλεπικοινωνιακά συστήματα και εκεί είχαν διαμορφωθεί ειδικά τα καταφύγια. Ακολούθως επιτάχθηκε από τους Γερμανούς για τις ανάγκες της διοίκησής τους. Το ιστορικό κτήριο στέκει έως σήμερα στην πλατεία 28ης Οκτωβρίου των Ιωαννίνων με άλλη χρήση.
22. Στη Ζωσιμαία Παιδαγωγική Ακαδημία λειτουργούσε ως χειρουργικό κέντρο το 2ο Στρατιωτικό Νοσοκομείο.
23. Εννοεί το 2ο Στρατιωτικό Νοσοκομείο.
24. Πρόκειται για την εθελόντρια αδελφή νοσοκόμα Λουκία Κυριακού, που σκοτώθηκε στην ηλικία των 35 ετών.
25. Ο Γεώργιος Μαρκάκης (1890-1941) ήταν διευθυντής του 2ου Στρατιωτικού Νοσοκομείου.
26. Ο καθηγητής Κοντιάδης παρακαλεί τον Βοβολίνη να ενημερώσει τον πεθερό του. Είχε παντρευτεί τη Μαρίνα-Αικατερίνη Λογοθετοπούλου (1914-1999) το 1936. Ήταν κόρη του καθηγητή Ιατρικής Κωνσταντίνου Λογοθετόπουλου, ο οποίος μετέπειτα, τον Δεκέμβριο του 1942, διορίστηκε από τις γερμανικές δυνάμεις κατοχής πρωθυπουργός της Ελληνικής Πολιτείας.

αναλαμβάνει τη –σε τρεις πράξεις– συνθηκολόγηση με τους Γερμανούς.²⁷ «Τι συμβαίνει;», αναρωτιέται ο Βοβολίνης. «Ωρα 9 παρά πληροφορίες περί ανακωχής: Αληθεύει; Η είδησις της ανακωχής [...] υπό του στρατηγού Γ. Τσολάκογλου με ομάδα άλλων στρατηγών επιβεβαιούται. Άλλοι κλαίνε όχι από χαρά. Τόσο αίμα, τόσες θυσίες, τόση παληκαριά θα πάη χαμένη;» Και εξομολογείται: «Είμαι θλιμμένος. Ο Θεός να βοηθήση την Ελλάδα μας». Και ανακοινώνει διερωτώμενος: «Αναχωρώ για την Αθήνα. Τι γίνεται άραγε στην Αθήνα;»²⁸

Το ξημέρωμα της 21ης Απριλίου, στις 5 το πρωί, λίγο προτού εισέλθουν τα εχθρικά στρατεύματα στα Ιωάννινα, ο Πιτσίκας, μαζί με τον Παναγιώτη Κανελλόπουλο,²⁹ ξεκινά το ταξίδι της επιστροφής με δύο αυτοκίνητα: στο τιμόνι του ενός βρίσκεται ο Κωνσταντίνος. Αφήνουν τον διοικητή, ασθενή, στο Βραχάτι και οδεύουν προς την πρωτεύουσα. Πριν από τα μεσάνυχτα ο Βοβολίνης σταματά έξω από το ξενοδοχείο Μεγάλη Βρεταννία, όπου και το Γενικό Στρατηγείο, για να αποβιβάσει τον Κανελλόπουλο που έχει επιφορτισθεί από τον Πιτσικά να ενημερώσει τον Γεώργιο Β΄ για τις δραματικές εξελίξεις. Και ο Κωνσταντίνος παίρνει τον δρόμο για τα Πατήσια, στον αριθμό 15 της οδού Μαυρογένους, για να ανταμώσει μανά και αδελφό... Οι σελίδες του ημερολογίου τελειώνουν εδώ, όπως και οι σελίδες αυτού του πολέμου για τον Βοβολίνη – όχι όμως στην ψυχική και στον λογισμό του.

«Εις αναγνώρισιν της ηρωικής προσπαθείας του κατά τις επιχειρήσεις και εις επιβράβεισιν της αυτοθυσίας του»,³⁰ τιμήθηκε με τον Πολεμικό Σταυρό το 1943, ύστερα από εισήγηση του αντιστράτηγου Πιτσικά.

ΤΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ

Από τα έδρανα της Βουλής το 1962, ο Κανελλόπουλος, αντιπρόεδρος της κυβέρνησης Κωνσταντίνου Καραμανλή, απευθύνεται στον Βοβολίνη, βουλευτή του Κόμματος των Προοδευτικών υπό τον Σπύρο Μαρκεζίνη, λέγοντας μεταξύ άλλων τα εξής: «επιστρέψας με ένα αυτοκίνητον μαζί σας, αγαπτιέ συνάδελφε κ. Βοβολίνη, από τα Ιωάννινα και ενθυμείσθε υπό ποίας τραγικής συνθήκας επεστρέψαμεν εξ Ιωαννίνων». ³¹ Και θα μπορούσα –τώρα που «εισέβαλα» στον κόσμο του– να τον φαντασθώ να μαζεύει γρήγορα χαρτιά, επιστολές, δελτάρια, να τα φορτώνει στο στρατιωτικό του σακίδιο και να τα κουβαλά μαζί του φεύγοντας. Ήταν ο δικός του πολύτιμος πολεμικός θησαυρός, ήταν τα βαθιά χαρακώματα της μνήμης δίπλα-δίπλα με όσα είδε και έζησε.

Η σχεδόν εξάμηνη αλληλογραφία του, που διατρέχει περίπου όλη τη διάρκεια του Ελληνο-ιταλικού Πολέμου, αριθμεί 905 επιστολές και επιστολικά δελτάρια – εντυπωσιακός πράγματι αριθμός, πέρα από τις συνήθειες καθ' οδόν απώλειες από και προς το μέτωπο. Θεωρείται δε από τις πιο μεγάλες –αν όχι η μεγαλύτερη– διασωθείσες συλλογές πολεμικής αλληλογραφίας που απευθύνεται σε ένα και μοναδικό πρόσωπο με περιεχόμενο ποικίλο, όχι μόνο μιας συγκεκριμένης θεματολογίας.³²

Ας «μιλήσουν» οι αριθμοί: με έναν πρόχειρο υπολογισμό, σε κάθε μήνα πολέμου αντιστοιχούν περίπου 150 γράμματα ή αλλιώς γύρω στα 5 ημερησίως. Οι επιστολογράφοι ανέρχονται σε 267,

Ένα μικρό δείγμα από τα 905 γράμματα που εστάλσαν στον Κωνσταντίνo Βοβολίνη από διαφορετικούς επιστολογράφους κατά τη διάρκεια του Ελληνο-ιταλικού Πολέμου

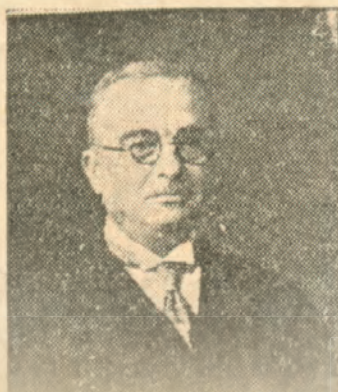
27. Με τη στήριξη του διοικητή του Α΄ Σώματος Στρατού Παναγιώτη Δεμέστιχα, του διοικητή Β΄ Σώματος Στρατού Γεώργιου Μπάκου και του μητροπολίτη Ιωαννίνων Σπυρίδωνα, καθώς και με τη συνδρομή του συνταγματάρχη Αθανάσιου Χρυσόσκου, ο Τσολάκογλου υπογράφει το πρώτο πρωτόκολλο ανακωχής με τον υποστράτηγο Josef (Sepp) Dietrich, διοικητή του Σώματος «Σωματοφυλακή Ες Ες Αδόλφος Χίτλερ», στις 6 το απόγευμα στο χωριό των Ιωαννίνων Βοτονόσι, κοντά στο Μέτσοβο.
28. Στην τελευταία σελίδα του ημερολογίου του ο Κωνσταντίνος σημειώνει μόνο τις ώρες αναχώρησης από τα Ιωάννινα και άφιξης στην Αθήνα. Δεν αναφέρει τίποτε για την επιστροφή με τον Πιτσικά και τον Κανελλόπουλο.
29. Στρατευμένος ήταν και ο πολιτικός Παναγιώτης Κανελλόπουλος στη 13η Μεραρχία του βόρειου αλβανικού μετώπου. Έζησε τη σύμπτυξη του μετώπου, από την Κορυτσά έως την Καλαμπάκα, έφθασε στα Ιωάννινα στις 16 Απριλίου και υπάχθηκε στον Ιωάννη Πιτσικά: για περισσότερα στοιχεία, βλ. εδώ, σ. 130 και 142.
30. Στυλιανός Γ. Κορρές, «Ουκ ο μακρότατος βίος άριστος, αλλ' ο σπουδαιότατος». Κωνσταντίνος Αντωνίου Βοβολίνης, 1913-1970. Μνήμη, ανάτυπο περ. Βιομηχανική Επιθεώρησης (Απρίλιος 1971), σ. 6· επίσης, βλ. ιδίοχειρο σημείωμα του Βοβολίνη, εδώ, σ. 209.
31. Από τα Πρακτικά συνεδριάσεων της Βουλής (Περίοδος ΣΤ΄, Σύνοδος Α΄, Συνεδρίαση ΜΖ΄, 15/3/1962), σ. 18· ΙΑΤΕ Α7, ΚΑΥ Σ1 Υ2 F3.
32. Λόγου χάριν, η πρόσφατη εμπεριστατωμένη έκδοση «Αγαπητές Ελληνίδες!» Γράμματα από το αλβανικό μέτωπο προς το Λύκειον των Ελληνίδων, Αθήνα: Γενικό Επιτελείο Στρατού/Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού και Λύκειον των Ελληνίδων, 2019, περιλαμβάνει 363 επιστολές στρατιωτών προς το Λύκειον συναφούς θεματολογίας (κατά κύριο λόγο ευχαριστίες για την παραλαβή δεμάτων και αιτήματα για αποστολή διαφόρων άλλων ειδών και για επικοινωνία). Η ενότητα αυτή που φυλάσσεται στο Ιστορικό Αρχείο του Λυκείου αποτελεί μέρος της αλληλογραφίας του σωματείου με στρατιώτες του Ελληνο-ιταλικού Πολέμου.

Απόστολὴ κατὰ τὴν

Προβ. χωμριὰ

Ἀρχιεπισκοπὴ

Πειραιῶς

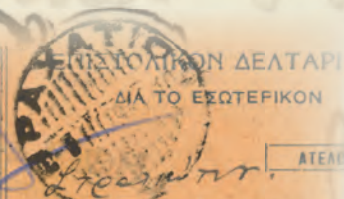
ΕΛΛΑΣ
ΕΠΙΣΤΟΛΙΚΟ
ΡΟ

Ἀποστολεὺς

Μικροφραγκοῦνης
Παύλου Α.

Παλαιὸν φάσμα
Ἰωάν.

ΑΤΕΛΕ
ΜΤΙΝΟΥ ΚΟΒΟΛΙΝ
ΠΡΟΪΚΡΕΜΕΝΟΝ
ΦΡΕΣΕΥ ΦΡΑΝΚ
ΕΤΕ 1966
ΜΟΝΑΣ 963 Τ.Τ. Π
Ἀποστολεὺς
Τριερ/Γερμανία

χωρίς να περιληφθούν αυτοί που συνυπογράφουν επιστολές ή γράφουν στο περιθώριο το μήνυμά τους (κυρίως γνωστοί του που εργάζονταν στη λογοκρισία).

Πολλά τεκμήρια φέρουν σημείωση του Κωνσταντίνου ότι απαντήθηκαν (συνήθως «ΑΠΙΑΝΤ.» ή «ΑΠ» με κόκκινο ή πράσινο μολύβι). «Τα χαίρομαι τα γράμματά σου. Σου μοιάζουν πολύ. Σταράτα και γεμάτα γαλήνη και σταθερότητα»,³³ γράφει ένας δημοσιογράφος φίλος του – και ασφαλώς κοφτά και λακωνικά, θα προσθέταμε. Η μητέρα του Μαρία τον παρακαλούσε να γράψει δυο λόγια παραπάνω, το ίδιο και ο μεγαλύτερος αδελφός Σπύρος, που πλειστάκις κατέληγε –πότε-πότε αυστηρά– στην επωδό: «Γράφε κάθε μέρα». Δημοσιογράφοι τού ζητούσαν στιγμιότυπα της πρώτης γραμμής, δημοτικοί υπάλληλοι οδηγίες για ζητήματα του Δήμου Πειραιώς και άλλοι πάλι ειδήσεις για την τύχη των δικών τους στρατιωτών στο αλβανικό μέτωπο. Αλλά και τα κορίτσια των μετόπισθεν –«καταλαβαίνω πολύ πολύ καλά πως θα σου έχουν ανοίξει μέτωπον αλληλογραφίας τα θηλυκά των Αθηνών»,³⁴ διαπίστωνε δικαιολογημένα μια φίλη του– αξίζοναν με παράπονο: «Έχω μια μικρή απαίτησι όμως, να μου γράψης γρήγορα και πιο πολλά αν μπορής, τσιγκούνη!!»³⁵

Εύλογα θα μπορούσε να αναρωτηθεί κανείς πώς θα μπορούσε ο Βοβολίνης να ανταποκριθεί σε αυτόν τον βομβαρδισμό γραμμάτων, προσμετρώντας βεβαίως τις επιτακτικές στρατιωτικές του υποχρεώσεις, τη νυχθημερόν λειτουργία του Χειρουργείου και τη διακομιδή τραυματιών από τις ζώνες των επιχειρήσεων. Τουλάχιστον προσπαθούσε να στείλει έστω και μια φειδωλή απάντηση προς όλους, όπως συνάγεται από αναφορές πολλών επιστολών και από τις λιγοστές δικές του που έχουν εντοπισθεί.³⁶ Στα πεταχτά, λοιπόν, σε κάποιες στιγμές ανάπαυλας, όπου έβρισκε, ο Κωνσταντίνος έγραφε – και δεν αποτελούσε εξαίρεση. «Μπήκα στα αντίσκηνα να κουβεντιάσω με τους φαντάρους. [...] Και η μόνη ασχολία τους είναι το γράψιμο. Το χαρτί που είχα επάνω μου ήταν το πολυτιμότερο δώρο που μπορούσα να τους κάμω. [...] Αυτά τα λιγόλογα γράμματα παίρνουν τόση αξία όταν έρχονται από δω πέρα. Στείλτε χαρτοφάκελλα στους φαντάρους και μολύβια», παρακινούσε τους αναγνώστες των *Αθηναϊκών Νέων* ο πολεμικός ανταποκριτής Νίκος Γιοκαρίνης, που συναντήθηκε με τον Βοβολίνη στο μέτωπο.³⁷

Ένας άλλος πολεμικός απεσταλμένος συνέδεσε την αλληλογραφία με ένα εξίσου αναγκαίο είδος για τους πολεμιστές του '40 – και όχι μόνο: τον καπνό. Πρόκειται για τον γνωστό δημοσιογράφο και εκδότη Κώστα Αθάνατο, με τον οποίο ο Βοβολίνης διατηρούσε στενούς δεσμούς από το ξεκίνημά του στη δημοσιογραφία και πιθανότατα συναπαντήθηκε στην περιοχή της Κορυτσάς. Μάλιστα, Πειραιώτης φίλος τον πληροφορούσε: «Προχθές ανεχώρησε διά το μέτωπον ο απεσταλμένος της “Βραδυνής” ο κ. Κώστας Αθάνατος».³⁸ Στην ανταπόκρισή του, ο Αθάνατος έγραφε χαρακτηριστικά: «Ποτέ δεν θα λείψω από κανένα αμπέχωνο το πακέτο και το τσακμάκι, το μολύβι και το χαρτί. [...] Και καθώς το τσιγάρο ανάβει τους καημούς, ύστερ' από το πρώτο και το δεύτερο ξεσπάει το μεράκι για το γράψιμο. [...] Ποτέ σχεδόν δεν έφθασα σε καταυλισμό και να μην πετύχω γνωστούς και αγνώστους βυθισμένους εμβριθώς στην αλληλογραφία τους. Είνε ένα εντρύφημα, στο οποίον δεν υστερεί κανείς. Από τον πιο αγράμματο με το χαριτωμένο στερεότυπο “αν ρωτάτε δι' ημάς, καλώς υγιαίνω” έως τον διανοούμενο που βρίσκει την ευκαιρία να ικανοποιήσει όλη τη λανθάνουσα ή χρονία φιλολογική του διάθεσι σε “υπερούσια θαύματα”, πέφτουν όλοι με

33. Από δελτάριο του Σταύρου Κανονίδη, βλ. εδώ, σ. 152-3.

34. Από δελτάριο της Λέας Ζωϊοπούλου της 19ης Δεκεμβρίου 1940, βλ. εδώ, σ. 98-99.

35. Από επιστολή της Ελένης Π. Παναγοπούλου της 18ης Φεβρουαρίου 1941, 008/Π/ΑΛΦ_ΕΓΓ/ΠΟΛ.2/ΥΠ.Λ/44.

36. Εκτός από τις επιστολές του Κωνσταντίνου με παραλήπτη τη μητέρα του που πρόσφατα ανακαλύφθηκαν (βλ. εδώ, σ. 211), στο βιβλίο παρουσιάζεται ένα επιστολικό δελτάριο του (βλ. σ. 116-7) και μία επιστολή του που εντοπίστηκε δημοσιευμένη στην εφημερίδα *Σημαία* (βλ. σ. 136-7).

37. Νίκος Γιοκαρίνης, «Από τις γραμμές του πυρός. Ένα τάγμα εν επιφυλακή εις ύψωμα χιλίων μέτρων», *Αθηναϊκά Νέα* (12 Δεκεμβρίου 1940). Για τη συνάντησή με τον Βοβολίνη, βλ. εδώ, σ. 38.

38. Την πληροφορία δίνει ο γραμματέας της Εισαγγελίας Πειραιώς Δημήτριος Ν. Γεωργουλάκος στο γράμμα της 8ης Μαρτίου 1941, 008/Π/ΑΛΦ_ΕΓΓ/ΠΟΛ.2/ΥΠ.1/99. Εδώ καταχωρίζεται δελτάριο του αδελφού του Σταύρου Ν. Γεωργουλάκου, ο οποίος ενημέρωνε επίσης τον Βοβολίνη για προηγούμενη αποστολή του Κώστα Αθάνατου στο μέτωπο, βλ. εδώ, σ. 120-3.

τα μούτρα στο γράψιμο. Η υπηρεσία λογοκρισίας των τομέων είχε σε φούριες. [...] Ο στρατιώτης αναπνέει με την επιστολή».³⁹

Και ποια ήταν η υποδοχή των γραμμάτων από τους φαντάρους; Η σκηνή που ακολουθεί φέρει μια γνώριμη υπογραφή, αυτή του Κύπριου Λουκή Ακρίτα, με διπλή αυτήν τη φορά ιδιότητα: του στρατιώτη και του ανταποκριτή της εφημερίδας *Εστία*. Φίλος του Βοβολίνη και με κοινή πορεία στο μέτωπο τους πρώτους μήνες του πολέμου (βλ. εδώ, σ. 128-31), ο Ακρίτας αφηγείται: «Έξαφνα, ακούεται μια φωνή που μοιάζει με κραυγή θριάμβου: Το ημερολόγιο εγκαταλείπεται, το καθάρισμα του τουφεκιού αναβάλλεται, ένας τρέχει με το ένα μάγουλο ξυρισμένο, ακόμη και τα μουλάρια ανασπώνουν τα κεφάλια τους από το χορτάρι: Ο ταχυδρόμος!... Είναι ένα αδύνατο παιδί με γαλανά μάτια [...] κιόλας ανεβασμένος σ' ένα κασόνι και διαβάζει με μια φωνή αδύνατη τις διευθύνσεις. Στο τέλος αναλαμβάνει ένας Ρουμελιώτης στέντωρ την εκφώνησιν και αι διευθύνσεις αντιλαλούν στο απέναντι ύψωμα».⁴⁰

Από τις πρώτες ημέρες του πολέμου οι αποστολές των δημοσιογράφων της πρωτεύουσας, κάποιες φορές συνοδεία φωτογράφων, κυριολεκτικά όργωναν τις περιοχές όπου επικρατούσε ο ελληνικός στρατός, ενημερώνοντας ανελλιπώς και ενδελεχώς τον κόσμο των μετόπισθεν που διψούσε να μαθαίνει νέα για τον υπέρ πάντων αγώνα της πατρίδας – με την ίδια δίψα διάβαζαν τις εφημερίδες και οι στρατευμένοι, όταν και όποτε έφθαναν στο μέτωπο: ο Κωνσταντίνος ενίοτε παρελάμβανε και περιοδικά, τη *Βιομηχανική Επιθεώρηση* του αδελφού του (βλ. εδώ, σ. 68-9) ή τα *Πειραιϊκά Γράμματα* του Κλέαρχου Μιμίκου (βλ. εδώ, σ. 140-3), ακόμη και βιβλία για μια κριτική ματιά (βλ. εδώ, σ. 138-9)! Ο Θωμάς Μαλαβέτας του *Έθνους*, άρθρο του οποίου αναφέρει ο Σπύρος Βοβολίνης σε γράμμα του από το μέτωπο (βλ. εδώ, σ. 58-9), δεν κατέγραψε μόνο την έκπληξή του για την τυχαία συνάντησή του με τον Λουκή Ακρίτα σε ένα μικρό σπίτι σε κάποιο χωριό της Πίνδου, πηγαίνοντας για να θεωρήσει το φύλλο πορείας του. Διασχίζοντας τον Γράμμο, έπιασε κουβέντα με κάποιο «δεκανέα πυροβολητή, αξύριστο μέχρι απελπισίας» και μόνο από τη φωνή του κατάφερε να αναγνωρίσει τον ηθοποιό Μάνο Κατράκη (στο μέτωπο κατευθύνθηκαν και άλλοι ηθοποιοί, όπως οι Λάμπρος Κωνσταντάρας, Διονύσης Παπαγιαννόπουλος και Ντίνος Ηλιόπουλος). Δίπλα του έστεκε, επίσης αγνώριστος («δεκανεύς του βαρέος πυροβολικού» με «μούσι τύπου Κενταύρων»), ο λογοτέχνης Άγγελος Τερζάκης (και δεν ήταν μόνο αυτοί οι άνθρωποι της τέχνης και της διανόησης που ντύθηκαν στο κακί και τράβηξαν για τα πεδία των μαχών: τελείως ενδεικτικά, από τον Οδυσσέα Ελύτη του αξεπέραστου *Άξιον Εστί* και τον Γιώργο Σαραντάρη έως τον Γιάννη Τσαρούχη και τον κατ' εξοχήν ζωγράφο του '40 Αλέξανδρο Δ. Αλεξανδράκη).⁴¹ Τότε έκανε την εμφάνισή του και «ένας ευσταλής ιππεύς» που του φώναξε: «Άμα θα πας στην Αθήνα, τηλεφώνησε του μπαμπά μου ότι είμαι καλά». «Ποιος είναι, βρε παιδί μου, ο μπαμπάς σου;», ρώτησε ο Μαλαβέτας. «Ο Χριστόφορος Νέζερ...», απάντησε ο στρατιώτης.⁴² Ήταν ο αγαπημένος, σχεδόν συνομήλικος εξάδελφος του Κωνσταντίνου, ο Τρύφωνας (Φούλης) Νέζερ, γιος του ηθοποιού Χριστόφορου Νέζερ και της Μερόπης Μερκούρη (βλ. εδώ, σ. 90-1).

Στην πρώτη γραμμή τραυματίστηκε ο Τρύφωνας Νέζερ και, με αποκαταστημένη πλέον την υγεία του, επέστρεψε στο στράτευμά του. Από εκεί έγραφε γρήγορα με όσες λεπτομέρειες μπορούσε, «γιατί η λυχνία θυέλλης κατεβαίνει από έλλειψη πετρελαίου», στον εξάδελφό του Κωνσταντίνο

39. Κώστας Αθάνατος, «Ο πολεμιστής πριν και μετά την μάχη», *Η Βραδινή* (2 Φεβρουαρίου 1941), σ. 3.

40. Λουκής Ακρίτας, «Πολεμικά χειρόγραφα. Ημέρα περιουλογής», *Εστία* (15 Δεκεμβρίου 1940), σ. 1.

41. Μάλιστα ο Αλεξανδράκης έστειλε την έκδοσή του (*Έτσι πολεμούσαμε / The war we fought / Telle fut notre guerre / So kämpften wir*, 1940-41, Αθήνα 1968) με τα πολεμικά του σχέδια στον Βοβολίνη με την εξής αφιέρωση: «Στον αγαπητό μου Ντίνο τον συστρατιώτη μου. Με φιλία και εκτίμηση», η οποία διασώζεται στο προσωπικό αρχείο της Αλεξάνδρας Κ. Βοβολίνη.

42. Θωμάς Μαλαβέτας, «Συναντήσεις του Μετώπου», *Έθνος* (15 Δεκεμβρίου 1940), σ. 3.

για την παρέα τους. Ανάμεσα σε πειράγματα και σχόλια, ο Τρύφωνας εστίασε στον τραυματισμένο Σπύρο, που τότε ανάρρωνε στην πρωτεύουσα: «Οι έρωτές του δώσανε και πήρανε στην Αθήνα. Δεν ξαίρει πώς να βολέψη τις αντίζηλες». ⁴³ Όμως και άλλος φίλος από τον Πειραιά ενημέρωνε τον Κωνσταντίνο για τα καμώματα του αδελφού του στον Ευαγγελισμό: πείραζε τις νοσοκόμες σκαρώνοντας στιχάκια του τύπου: «Νοσοκόμα μου ωραία/ Νοσοκόμα μου χρυσή/ Επιληγώθηκα στη μάχη/ Μα μ' επιλήγωσες και συ!» ⁴⁴

Με φόντο έναν πόλεμο που ένωνε, που στέριωνε την αλληλεγγύη και τη συλλογικότητα, οι φίλοι του Βοβολίνη φρόντιζαν συχνά να του μεταφέρουν εικόνες που παρέπεμπαν στα χρόνια της ειρήνης. Ο Ιωάννης Μήλιος, ο τότε δήμαρχος Νίκαιας και στενός φίλος, του έστειλε ένα από τα πιο μακροσκελή γράμματα που έχουν διασωθεί. ⁴⁵ Πρόκειται για μία δακτυλογραφημένη επιστολή με «χρονογραφημένα κουτσομπολιά». Φίλοι και συγγενείς είχαν μαζευτεί στο σπίτι της οικογένειας Βοβολίνη, όπως τακτικά συνήθιζαν, για να κρατήσουν συντροφιά στη Μαρία. Μία φίλη ανέλαβε να κρατήσει χειρόγραφα τις συζητήσεις και να τις δακτυλογραφήσει, αλλά «τάχει κάνη μούσκεμα», γι' αυτό και υπάρχουν οι χειρόγραφες παρεμβάσεις και προσθήκες του Μήλιου: καταγράφονται στιγμιότυπα από το σπίτι με περιγραφές των δωματίων, ⁴⁶ έρωτες, αστεία για γνωστούς και, κυρίως, σκηνές από το αγαπημένο στέκι της παρέας: «Στο Μπαρ του Αδάμ όλοι οι γενναίοι των μετόπισθεν»...

Από τον ιδιοκτήτη του μπαρ «Adam's» στην οδό Πανεπιστημίου (βλ. εδώ, σ. 110-1) ο Κωνσταντίνος θα παραλάμβανε ξαφνιασμένος μία φιάλη βότκα, αντί του πιο συνηθισμένου κονιάκ (βλ. εδώ, σ. 118-9). Δέματα με συνοδευτικά γράμματα αποστέλλονταν πρώτιστα από τη μητέρα και ακολούθως από φίλους και συνεργάτες του. «Σου έστειλα ολίγα πράγματα, ολίγα μπισκότα, σοκολάτες, καρAMEΛΕΣ του Φλόκα και ολίγο μπελαί κιδώνι και φαντάζεσαι την χαρά μου που επιτέλους αυτά θα τα πάρης», ⁴⁷ έγραφε η Μαρία Βοβολίνη, που πολλές φορές καταλάβαινε ότι ο γιος της δεν είχε λάβει τα καλούδια της· γι' αυτό και είχε βρει άλλη, ασφαλέστερη οδό: μέσω γνωστών φαντάρων που έρχονταν από το μέτωπο στην Αθήνα με άδεια. Και φυσικά η Μαρία έπλεκε ακούραστα, όχι μόνο για τον Κωνσταντίνο, μάλλινες κάλτσες και πάτους για τις αρβύλες – αυτά τα τόσο απελπιστικά αναγκαία είδη για εκείνο τον αδυσώπητο χειμώνα του '40. Τα τσιγάρα, Άσσο σε λευκή κασετίνα (βλ. εδώ, σ. 112-3), αναλάμβανε να στείλει κυρίως ο φιλικός και ο επαγγελματικός περίγυρος του Κωνσταντίνου, και δη από τον Πειραιά (βλ. εδώ, σ. 120-3).

«Ξε σένα μπαρουτοκαπνισμένη Πειραιώτη της Τρούμπας, του Τζελέπη και της Μαούνας απευθύνω τον πλέον εγκάρδιο χαιρετισμό από τα Λεμονάδικα, το Πασαλιμάνι και τον Άγιο Νείλο. Γεια σου Ντίνο μου Λεβέντη καρμπουζοκλή!! Βάρα τους!!!» ⁴⁸ Τοιουτοτρόπως χαιρέτιζε ο δήμαρχος Πειραιώς και πρώτος πρόεδρος του Ολυμπιακού Μιχαήλ Μανούσκος τον γενικό του γραμματέα. Εκτός όμως από τον επικεφαλής, τόσο το προσωπικό όσο και οι συνεργάτες της δημοτικής Αρχής κατέκλυζαν με επιστολές τον Κωνσταντίνο, που φαίνεται πως ήταν ιδιαίτερα αγαπητός. Η κάτωθι περιγραφή του Μανούσκου προέρχεται από δημοτικό υπάλληλο: «Τις πρώτες μέρες του πολέμου είχε μερικές εκδηλώσεις νευρικότητας. Αυστηρός πολύ και αμίλητος, δεν έπαιρνε κουβέντα. Τώρα με τις νίκες, με τους θριάμβους [...] καλμάρησε». ⁴⁹ Ο γενικός γραμματέας από τη ζώνη του πυρός υπήρξε συχνά αποδέκτης παραπόνων για μισθολογικές περικοπές και εκκλήσεων

43. Από το γράμμα του Τρυφωνα Νέζερ της 12ης Μαρτίου 1941, 008/Π/ΑΛΦ_ΕΓΓ/ΠΟΛ.2/ΥΠ.IV/134.

44. Το τετράστιχο προέρχεται από γράμμα του Γεώργιου Πολίτη, που υπηρετούσε στη λογοκρισία Πειραιώς, 008/Π/ΑΛΦ_ΕΓΓ/ΠΟΛ.2/ΥΠ.V/40. Εδώ δημοσιεύεται άλλο γράμμα του, βλ. σ. 124-5.

45. Ο Ιωάννης Μήλιος έγραφε συχνά στον Βοβολίνη (γράμμα του καταχωρίζεται στο βιβλίο, βλ. εδώ, κυρίως 112-3, και φωτογραφία στο σπίτι της οικογένειας, σ. 30-1). Για το πεντασέλιδο γράμμα της 18ης Ιανουαρίου 1941, βλ. 008/Π/ΑΛΦ_ΕΓΓ/ΠΟΛ.2/ΥΠ.IV/179.

46. Μάλιστα ο Κώστας Κατσιούλας, συστρατιώτης του Κωνσταντίνου, που επισκέφθηκε τη Μαρία Βοβολίνη στο σπίτι της για να της παραδώσει γράμμα του γιου της, περιγράφει στην επιστολή της 1ης Φεβρουαρίου 1941 εξονυχιστικά το δωμάτιό του: «Παράμερα βλέπω τις τρεις λυχνίες της αρχαίας εποχής, να περιμένουν το δικό σου άναμμα για να φωτίσουν κι' αυτές τα πιο σκοτεινά ζητήματα που έχεις να λύσης. Γιατί μοιάζει με αρχαιολόγο που προσπαθεί με μικρά ευρήματα να ανακαλύψει τον πολιτισμόν και την εποχήν των»· βλ. 008/Π/ΑΛΦ_ΕΓΓ/ΠΟΛ.2/ΥΠ.III/123.

47. Από επιστολή της Μαρίας Βοβολίνη της 28ης Δεκεμβρίου 1941, 008/Π/ΑΛΦ_ΕΓΓ/ΠΟΛ.1/ΥΠ.II/16.

48. Πυκνή είναι η αλληλογραφία του Μιχαήλ Μανούσκου με τον Βοβολίνη, που τον ενημέρωνε και για τις δημοτικές υποθέσεις. Δελτάριό του περιλαμβάνεται στο βιβλίο, βλ. εδώ, κυρίως σ. 196-7. Για το δελτάριο της 8ης Δεκεμβρίου 1940, βλ. 008/Π/ΑΛΦ_ΕΓΓ/ΠΟΛ.2/ΥΠ.IV/23.

49. Το γράμμα της 12ης Ιανουαρίου 1941 γράφει ο δημοτικός υπάλληλος Δημήτριος Γ. Μακρίδης, από τους συχνούς επιστολογράφους του Βοβολίνη (παρουσιάζεται δελτάριό του στο βιβλίο, βλ. εδώ, σ. 184-5), 008/Π/ΑΛΦ_ΕΓΓ/ΠΟΛ.2/ΥΠ.IV/7.

50. Ενδεικτικά, βλ. εδώ, σ. 162-5 και 196-7.
51. Για το δελτάριο της 16ης Ιανουαρίου 1941 του Γεώργιου Μπίλια, βλ. 008/Π/ΑΛΦ_ΕΓΓ/ΠΟΛ.2/ΥΠ.IV/113. Εδώ παρουσιάζεται η εικονογράφηση που φέρει στην πρώτη όψη το δελτάριο, βλ. σ. 202.
52. Πρόκειται για τον Εμμανουήλ (Μανόλη) Φαφά, για τον οποίο υπάρχουν αναφορές στα γράμματα που δημοσιεύονται, βλ. εδώ, ενδεικτικά σ. 24-5. Για την επιστολή της 20ής Ιανουαρίου 1941, βλ. 008/Π/ΑΛΦ_ΕΓΓ/ΠΟΛ.2/ΥΠ.VI/58. Σημειώνεται ότι δεν ήταν ο μοναδικός πολεμικός γάμος. Ο Γεώργιος Π. Γεναρέλλης, που συνυπηρέτησε για κάποιο διάστημα με τον Κωνσταντίνο στο Β΄ Χειρουργείο Ερυθρού Σταυρού (008/Π/ΑΛΦ_ΕΓΓ/ΠΟΛ.2/ΥΠ.I/79-82), επισκέφθηκε τη Μαρία Βοβολίνη με τη μέλλουσα σύζυγο, βλ. εδώ, σ. 48-9.
53. Από το δελτάριο του Παναγιώτη (Τάκη) Ξανθόπουλου της 26ης Ιανουαρίου 1941, 008/Π/ΑΛΦ_ΕΓΓ/ΠΟΛ.2/ΥΠ.IV/149.
54. Από το γράμμα του δημοτικού υπαλλήλου Χαρίλαου Μαρινάκη της 22ας Ιανουαρίου 1941, 008/Π/ΑΛΦ_ΕΓΓ/ΠΟΛ.2/ΥΠ.IV/43.
55. Πρόκειται για τον γεωπόνου Αναστάσιο (Τάσσο) Καλλουδίη, του οποίου δελτάρια περιλαμβάνονται στο βιβλίο, βλ. εδώ, σ. 200 κ.ε. Για την επιστολή και τον πίνακα δενδροφυτεύσεων του Δήμου Πειραιώς, βλ. 008/Π/ΑΛΦ_ΕΓΓ/ΠΟΛ.2/ΥΠ.III/26-27.
56. Βλ. επιστολή του ίδιου, 008/Π/ΑΛΦ_ΕΓΓ/ΠΟΛ.2/ΥΠ.III/35. Η προτομή, που διασώζεται έως σήμερα στην ίδια θέση, φιλοτεχνήθηκε από τον γλύπτη Ιάσωνα Παπαδημητρίου και τα αποκαλυπτήριά της έγιναν τον Δεκέμβριο του 1940, χωρίς ειδική τελετή λόγω πολέμου.
57. Κωνσταντίνος Α. Βοβολίνης, «Όπως τον έζησα. Η διαίσθησις διά τον θάνατόν του», *Βιομηχανική Επιθεώρησης* 12 (Δεκέμβριος 1951), σ. 12 (484). Πρόκειται για αναδημοσίευση από το αφιέρωμα της εφημερίδας *Εμπρός* (11 Δεκεμβρίου 1951), σ. 3-4.
58. Βλ. το γράμμα του Κώστα Κοτζιά της 21ης Φεβρουαρίου 1941, 008/Π/ΑΛΦ_ΕΓΓ/ΠΟΛ.2/ΥΠ.III/169.
59. Στοιχεία για τη μεταστροφή και την εισχώρηση του Βοβολίνη στο μεταξικό καθεστώς, την ανάλυση της θέσης του γενικού γραμματέα Δήμου Πειραιώς και τη δράση του, βλ. Γεωργία Μ. Πανσεληνά, *Κωνσταντίνος Α. Βοβολίνης: τεκμήρια ζωής και δημιουργίας*, Αθήνα: Εκδόσεις Κέρκυρα, 2013, σ. 36 κ.ε. Επίσης, ιδίως για τη δημοσιογραφική και πολιτική του διαδρομή, βλ. Ιωάννης Γ. Σκουρλής, *Ο Κωνσταντίνος Α. Βοβολίνης (1913-1970) και η ηθική διάσταση της δημοσιογραφικής και πολιτικής δράσης του*, μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Καλαμάτα: Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου και ΕΚΠΑ, 2014 (amitos.library.uop.gr).

για τη μεσολάβησή του (!) προς αποφυγήν απολύσεων.⁵⁰ Σε ένα ξέσπασμα ευγνωμοσύνης, ένας εργαζόμενος αναφώνουσε σε επιστολικό δελτάριο που συνοδευόταν από γλυκά: «Προστάτα μου πολύτιμε, ανεκτίμητε».⁵¹ Από τον υπάλληλο στο γκαράζ του Δήμου, που εκτελούσε και χρέη οδηγού του γενικού γραμματέα, μαθαίνουμε τι έφταξε και δεν κράτησε τη συμφωνία τους για την κουμπιριά: «Προ πέντε ημερών έκαμα και τον γάμο μου έτσι στα πεταχτά, λόγω της επικείμενης επιστρατεύσεώς μου, γι' αυτό και βρέθηκε άλλος κουμπάρος, δυστυχώς».⁵² Υπάλληλος του Δήμου Πειραιώς υπήρξε και ο αδελφός της μέλλουσας συζύγου του Κωνσταντίνου, της Μαρίας (Ντόλλας) Ξανθοπούλου (1919-1991), κόρης του Σωκράτη Ξανθόπουλου και της Ευγενίας Τριάντη, με την οποία παντρεύτηκε το 1949. Ο Τάκης Ξανθόπουλος, όντας και ο ίδιος στο μέτωπο, ξεκινούσε το γράμμα του ως εξής: «Αγαπητέ μου Ντίνο, α! μπαρντόν! Κλίριε Γενική!... υποδεκατεύ».⁵³

Από το περιβάλλον του Δήμου αντλούμε πληροφορίες για τους ατυχείς βομβαρδισμούς στο μεγάλο λιμάνι της χώρας («Πάλι τα ψάρια την πλήρωσαν. [...] Δύο ψάρια έφυγαν από την βόμβαν από την θάλασσαν και κατέφυγε το ένα εις την στέγην της Εμπορικής Τραπεζης και το άλλο εις την οδόν Μακράς Στοάς»)⁵⁴ και για τους επιτυχείς (από τον βομβαρδισμό της 5ης Νοεμβρίου 1940 επιλήγη η οικία του δημάρχου στη λεωφόρο Αφεντούλη). Επιπροσθέτως, ο προϊστάμενος Κήπων και Δενδροστοιχιών του Δήμου Πειραιώς έγραφε ανελλιπώς στον Κωνσταντίνο για τα τεκταινόμενα στο δημαρχικό μέγαρο, με αποκορύφωμα την αποστολή αναλυτικού πίνακα με όλους τους δημοτικούς «Κήπους, Κηπάρια, Άλση, Πλατείας, [...] ελευθέρους χώρους κ.λπ.» που είχαν δενδροφυτευθεί!⁵⁵ Έτσι σήμερα διαθέτουμε μια πλήρη καταγραφή από τις ζώνες πρασίνου του Δήμου Πειραιώς το 1941, καθώς και στοιχεία για την προτομή του λογοτέχνη Παύλου Νιρβάνα και τη διαμόρφωση σχετικού κηπαρίου κοντά στην πλατεία Φρεαττύδας όπου τοποθετήθηκε το γλυπτό.⁵⁶

Όμως την υψηλή εποπτεία του πειραιϊκού δημοτικού έργου κατείχε ο πληθωρικός υπουργός-διοικητής Πρωτεύουσας Κώστας Κοτζιάς – ο “Ψηλός”, όπως τον χαρακτήριζαν συμβολικά οι φίλοι του», έγραφε ο Βοβολίνης αποχαιρετώντας τον Δεκέμβριο του 1951.⁵⁷ «Ο Γιώργος έφυγε και είναι και αυτός λοχίας πλέον εις κάποιο χειρουργείο, προς μεγάλην του χαράν και ικανοποίησιν ότι και αυτός προσφέρει κάτι εις τον μεγάλο αγώνα της φυλής μας»,⁵⁸ ενημέρωνε τον Κωνσταντίνο για τον γιο του, τον μετέπειτα διεθνούς φήμης γιατρό Γεώργιο Κοτζιά, ο οποίος είχε περιθάψει και τον τραυματισμένο υπαξιωματικό Σπίρο στον Ευαγγελισμό (βλ. εδώ, σ. 62-3). Εν τούτοις, ο Κοτζιάς δεν θα ήταν ο μοναδικός από τους κραταιούς ανθρώπους της 4ης Αυγούστου που θα έστελναν γράμματα με παραλήπτη τον Βοβολίνη.⁵⁹

Η ΕΠΙΛΟΓΗ

Δύσκολη πραγματικά –ομολογώ– ήταν η διαδικασία επιλογής γραμμάτων από έναν πλούτο αδημοσίευτων τεκμηρίων, που το καθένα είχε τη δική του ιστορία να αφηγηθεί. Σε αυτήν την έκδοση παρουσιάζονται 78 από τα 905 τεκμήρια, εκ των οποίων 3 είναι επιστολές του Κωνσταντίνου και 2 φωτογραφίες του με σημειώματα. Καλύπτουν την περίοδο από 15 Νοεμβρίου 1940 έως 12 Απριλίου 1941 και σκιαγραφούν τόσο το προσωπικό όσο και το γενικότερο κλίμα στο μέτωπο και στα μετόπισθεν.

Κριτήρια για την επιλογή των γραμμάτων ήταν αφ' ενός η πληρέστερη κάλυψη της προσωπικής οικογενειακής ιστορίας, από την οποία όμως απορρέουν τα τεκταινόμενα και οι συνθήκες της εποχής, και αφ' ετέρου η ανάδειξη γεγονότων και πτυχών του πολέμου και της ζωής εντός και εκτός της ζώνης των επιχειρήσεων μέσα από γραπτές μαρτυρίες ανθρώπων, γνωστών και αγνώστων, που ζούσαν στους πολεμικούς παλμούς της χώρας. Η έκδοση βασίζεται ακριβώς στη δύναμη του ίδιου του τεκμηρίου: εκκινώντας από τις αναφορές των επιστολών, δεν καταγράφονται μόνο σταθμοί και στιγμιότυπα από την πορεία του εξάμηνου πολέμου, αλλά και ξεδιπλώνονται οι διαδρομές των προσώπων που γράφουν και αποστέλλουν τα γράμματα. Ταυτόχρονα, διερευνώνται και αποτυπώνονται οι επάλληλοι και παράλληλοι κύκλοι γνωριμιών του παραλήπτη των επιστολών.

Τα έγγραφα δίνονται στο πρωτότυπο και σε μεταγραφή, με μια «σιωπηλή», κατ' ελάχιστον επέμβαση προς διευκόλυνση του αναγνώστη. Οι ημερομηνίες των γραμμάτων προτάσσονται, με συμπληρωμένη την ημέρα στην οποία αντιστοιχούν. Οι επιστολές συνοδεύονται από –ενίοτε εκτεταμένο– υπομνηματισμό που ακολουθεί τη ροή του τεκμηρίου. Εκτός από την ευρητηρίαση, εντός των σημειώσεων δίνονται παραπομπές, κυρίως, σε άλλους επιστολογράφους, γράμματα των οποίων περιλαμβάνει η έκδοση, ώστε ευχερέστερα να γίνονται οι συσχετισμοί και οι συνδέσεις. Η αρχειακή περιγραφή και ο πλήρης ονομαστικός κατάλογος των επιστολογράφων που περιέχει η αρχειακή ενότητα «Γράμματα Πολέμου» καταχωρίζονται στο τελευταίο κεφάλαιο (βλ. εδώ, σ. 208 κ.ε.).

Το αρχειακό υλικό της έκδοσης έχει διαρθρωθεί σε 9 θεματικούς άξονες με βάση την ιδιότητα των επιστολογράφων. Πρώτιστα παρουσιάζεται η μητέρα του Κωνσταντίνου και του Σπύρου, η Μαρία Βοβολίνη. Τα «ανορθόγραφα» γράμματα της 60χρονης φιλάσθενης μάνας αντανακλούν τις ατέλειωτες ώρες μαρτυρικής προσμονής και καρτερίας για μια έστω λέξη, μια είδηση, ένα σημάδι ότι οι γιοι της είναι καλά κάπου εκεί στο μέτωπο, εκφράζοντας με λόγια γλυκά και δωρικά την πανανθρώπινη διάσταση της ακατάλυτης μητρικής αγάπης: «μονάχα για σας τους δύο ζω».

Ακολουθεί ο αδελφός Σπύρος: παρακολουθούμε τον τραυματισμό του (μάλιστα στο προσωπικό του αρχείο φύλαξε θραύσματα βόμβας που εξήλθαν από τη χειρουργική επέμβαση), τις προσπάθειες των γιατρών και των νοσηλευτριών του πολέμου, τις ημέρες ανάρρωσης στην Αθήνα, καθώς και την αγωνία και τις νουθεσίες του μεγάλου αδελφού προς τον μικρότερο στρατιώτη Κωνσταντίνο.

Συνεχίζουμε με τους συγγενείς, που στάθηκαν σταθερά στο πλευρό της Μαρίας για παρηγοριά, τα κορίτσια των ερώτων, ανομολόγητων και μη, και τους κολλητούς φίλους, με τα πειράγματα και τα υπονοούμενά τους. Εισερχόμαστε στον κόσμο των δημοσιογράφων και του Τύπου και εστιάζουμε στους συστρατιώτες της πρώτης και της δεύτερης γραμμής. Στην όγδοη ενότητα εντάσσονται οι δημοτικοί υπάλληλοι με τον δήμαρχό τους και τα στελέχη του καθεστώτος. Τέλος, παρουσιάζεται ένα μικρό μόνο δείγμα από επιστολικά δελτάρια με χαρακτηριστικές γελοιογραφίες – που ξεχωρίζουν από τη συνηθισμένη εικονογράφηση της εποχής με θεματολογία θρησκευτική, πολιτική και πολεμική, όπως προκύπτει και από τα δελτάρια που δημοσιεύονται εδώ.

Έτσι, μέσα από αυτά τα γράμματα του πολέμου που φανερώνουν το πλέγμα των προσωπικών του σχέσεων, των επαφών του με ανθρώπους των αποφάσεων, απλούς φαντάρους, φίλους και κοριτσόπουλα, ο Κωνσταντίνος Βοβολίνης, χωρίς να είναι το κεντρικό πρόσωπο των πολεμικών γεγονότων και εξελίξεων, γίνεται ένας ιδιότυπος πρωταγωνιστής του μετώπου και των μετόπισθεν. Και εν τέλει, είναι τα γράμματα που καταδεικνύουν τη ζωτική σημασία αυτού του πανανθρώπινου αγαθού της επικοινωνίας ιδίως σε καιρούς πολέμου – με ή δίχως όπλα.

ΤΑ ΠΡΟΣΗΚΟΝΤΑ

Στον μοναχικό, μακρύ δρόμο προς το «μέτωπο» της επιλογής, της επεξεργασίας και της συγγραφής οφείλονται τα (υπερ)δέοντα στην οικογένειά μου: στον Μιλτιάδη και στον Γιάννη, στην Τασία και στον Γαβριήλ· τους ευχαριστώ για την υπομονή, την ενθάρρυνση, την ανοχή για την απουσία εν παρουσία. Ευχαριστίες από καρδιάς στο στέρεο στήριγμα και στη συνοδοιπόρο των «μαχών» μου, την ιστορικό-βιομηχανική αρχαιολόγο Μαρία Μαυροειδή. Σταθμός για την τελική «αναμέτρηση», οι φίλοι Μαρία, Δημήτρης, Κώστας και Νίκος του Αγκιστριού· ένα μεγάλο «ευχαριστώ» για τη φροντίδα που έφερε την έμπνευση.

Θερμές ευχαριστίες στους επί χρόνια πολύτιμους συνεργάτες Θύμιο Πρεσβύτε και Θεωρή Αναγνωστόπουλο για τον καλλιτεχνικό σχεδιασμό και την επιμέλεια παραγωγής του βιβλίου· στην Αγγελική Χουντή της ομάδας της Peak για την εξαιρετικά προσεγμένη δουλειά της και που άοκνα και αγόγγυστα υπέμενε τις παραξενιές μου· και στη Μαγδαληνή Δοσοπούλου για την προθυμία και την αποτελεσματικότητά της στα διεκπεραιωτικά.

Οφειλόμενες οι ευχαριστίες στην Αντιγόνη Βασιλοπούλου, προϊσταμένη του Ιστορικού Αρχείου της Τράπεζας της Ελλάδος, και στον συνεργάτη της αρχειονόμο-ιστορικό Σπύρο Θ. Τακτικό για την τάχιστα και άψογη εξυπηρέτηση στο τελευταίας στιγμής αίτημά μου για αρχειακό υλικό της οικογένειας Βοβολίνη.

Στην Έφη Ανδρικοπούλου των Εκδόσεων Κέρκυρα - Econopia Publishing, φίλη και συνεργάτιδα χρόνων, σταθερή αξία ζωής, για τη στήριξη και την υποστήριξη καθ' όλο τον περιπετειώδη βίο των *Γραμμάτων Πολέμου*, εναποθέτω εγκάρδιες ευχαριστίες.

Στο μεγάλης διάρκειας, ακλόνητο όραμα της Αλεξάνδρας Κ. Βοβολίνη για την προαγωγή των γραμμάτων και του πολιτισμού οφείλεται η δημιουργία της νεότευκτης Εταιρείας Πολιτικών και Οικονομικών Μελετών Βοβολίνη Α.Μ.Κ.Ε., που ξεκινά την εκδοτική της διαδρομή με αυτό το βιβλίο· ένα βιβλίο που η Αλεξάνδρα βαθιά επιθυμούσε και σχεδίαζε πλέον της δεκαετίας· ένα βιβλίο που σταμάτησε απότομα στην πορεία, μα ποτέ δεν ξεχάσθηκε – και μου το εμπιστεύθηκε τότε και τώρα. Την ευχαριστώ πάντα.

Γεωργία Μ. Πανσεληνά

Ντίνο μου Αγαπημένο μου Παιδί

Η ΜΗΤΕΡΑ

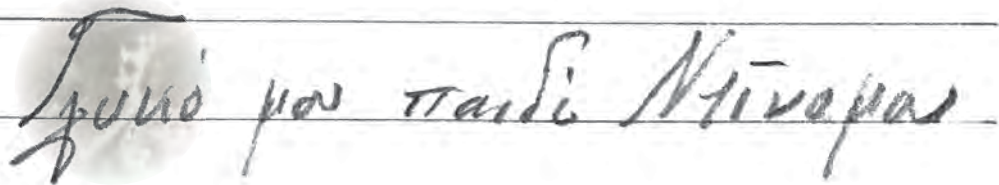
10 γράμματα της Μαρίας και 2 του Κωνσταντίνου,

3 φωτογραφίες και 1 ημερησία διαταγή

«αγάπη μου, κάθε καρτούλα που μου γράφεις είναι χρυσάφι»

Από επιστολή της Μαρίας Βοβολίνη προς τον γιο της Κωνσταντίνο, 6 Ιανουαρίου 1941

Σάββατο 23 Νοεμβρίου 1940

Γλυκό μου παιδί Ντίνο μου

Την στιγμή που πείρα το γραμματάκι σου, γιατί πείρα τρία μαζί, κτιπούσαν η καμπάνες και μας ανήγγηλαν την χαρμόσυνη είδηση που πείραμε την Κοριτσά, φαντάζεσαι την χαρά μου γιατί είμουν πολύ ανύσπχη που δεν είχα ειδήσεις σου και μου ήρθαν και η δύω μαζί.

Ζήτω ο Βασιλέας μας, ο Μεταξάς μας και ο στρατός μας και πάντα δοξασμένοι νικιταί.

Έτσι να σας δεχθούμε όλες η μαννούλες στα σπίτια σας.

Ό,τι μου γράφεις θα τα στείλλω σήμερα αμέσως.

Και σου λέγω γλυκό μου παιδί να είσαι ήσυχος και ηπερίφανος για τη μανούλα σου γιατί πραγματικά κάνω τόσο κουράγιο για σας και μόνον για σας να σας δεχθώ γερούς και νικιτάς.

Στη συντροφιά σου στέλνω τις ευχές μου, και τους παρακαλώ να μου προσέχουνε την λατρεία μου, εσένα γλυκό μου παιδί.

Εμένα όλοι η φίλοι μας έρχοντε και με βλέπουν. Την Ευτέρπη, την έχω πολύ τακτικά και πολλές φορές την κρατώ και τα βράδυα για συντροφιά.

Αυτή επίσης σου έπλεξε την κουκούλα που σου στέλνω και τους πάτους εγώ διά τα παπούτσια σου, με όλο ευχές. Από τον Πίπη μας και Φούλη μας ακόμη τίποτα δεν έμαθα και φαντάζεσε την ανησιχία μου.

Γράφε μου παιδάκι μου τακτικά είναι η μόνη μου ευτυχία. Από τον Μανόλη χαιρετισμούς ο οποίος έρχεται τακτικά.

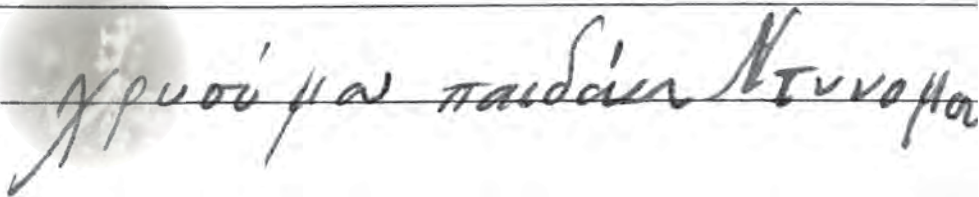
Τελειώνω το γράμμα μου με της ευχές μου και της Παναγίας και του Χριστούλη μας.

Μαννούλα σου
από όλους πολλά φιλιά

Σημειώσεις

- Το γράμμα αυτό είναι το πρώτο χρονολογικά που διασώθηκε από όσα έστειλε στον γιο της η Μαρία Βοβολίνη. Ο Κωνσταντίνος βρισκόταν τότε στην Κοζάνη και υπηρετούσε στο Β΄ Χειρουργείο Ερυθρού Σταυρού.
- Ύστερα από την πρώτη επιτυχή απόκρουση της ιταλικής επίθεσης, στις 14 Νοεμβρίου 1940 ξεκίνησε η ελληνική αντίθεση για την απελευθέρωση των πόλεων της Βορείου Ηπείρου. Στις 22 Νοεμβρίου 1940 ο ελληνικός στρατός εισήλθε στην Κορυτσά με ενθουσιώδη, πανηγυρική υποδοχή από τους κατοίκους της πόλης. Το νέο έφθασε γρήγορα στον ελληνικό λαό, με την πρωτεύουσα να πάλλεται από τις κωδωνοκρουσίες και τις εφημερίδες να γράφουν διθυραμβικά για την ελληνική νίκη.
- Η Ευτέρπη Μερκούρη (βλ. εδώ, σ. 86-7), το γένος Σκεπασθιανού, ήταν αδελφή της Μαρίας Βοβολίνη. Είχε παντρευτεί τον Νικόλαο Μερκούρη, αδελφό του δημάρχου Αθηναίων Σπυριδωνος Μερκούρη.
- Το συγγενικό και το στενό φιλικό περιβάλλον αποκαλούσε καϊδευτικά «Πίπη» τον Σπύρο Βοβολίνη.
- «Φούλη» ονόμαζαν οι δικοί του τον Τρύφωνα Νέζερ, γιο του πθοποίου Χριστόφορου Νέζερ και της Μερόπης Μερκούρη (βλ. εδώ, σ. 90-1), που επίσης βρισκόταν στο μέτωπο. Ο Τρύφωνας είχε μεγαλώσει μαζί με τον Κωνσταντίνο, είχαν φοιτήσει στο ίδιο σχολείο, το περίφημο Η΄ Γυμνάσιο Αθηνών, και, εκτός από εξάδελφος, υπήρξε από τους πιο στενούς του φίλους.
- Ο Εμμανουήλ (Μανόλης) Φαφάς εργαζόταν στον Δήμο Πειραιώς ως σωφέρ και ήταν ο προσωπικός οδηγός του Κωνσταντίνου (βλ. εδώ, σ. 26-7 και 190-1).

Τρίτη 26 Νοεμβρίου 1940

Χρυσό μου παιδάκι Ντίνο μου

Πιστεύω να έλαβες τα πραγματάκια που σου έστπλα και να μου γράψης αν ευχαριστήθηκες. Όλοι σου ετοιμάζουν πολλά πράγματα.

Από τον Υπουργόν Κύριον Κωτσιά [Κοτζιά] λαμβάνω συχνά τηλεφωνήματα. Μου λέγει «τα δυω παιδιά σου είναι εις το πόλεμο, το τρίτο είναι εδώ, είμαι εγώ». Ό,τι θέλετε να μου ζητήσετε, μου έδωσε και τα δύο τηλέφωνα του σπιτιού του και του γραφείου του.

Όλοι θα σου γράψουν.

Εγώ παιδάκι μου είμαι πολύ καλά και σου στέλνω την ευχή μου και της Παναγίας και του Χριστούλη, πάντα δοξασμένοι και με Νίκη Νίκη. Εις την αγαπτη συντροφιά σου τις ευχές και τους χαιρετισμούς μου.

Από τον Φούλη μας καμμία είδψι.

Από όλους χαιρετισμούς και δεσπινίδες Αραπίδου θα σου γράψουν και σου ετοιμάζουν πολλά πράγματα.

Με φιλιά πολλά πάμπολα
η Μαννούλα σου

Η διεύθυνσις του Σπύρου
Υπαξιοματικόν
Σπύρον Αντω. Βοβολίνην
Μονάς 26 Τ.Τ. 712

Η Αιμιλία όλο εις το δωμάτιό σου είναι και ξεσκονίζει και προσέχνη όλα σου τα πράγματα να μην πάθουν τίποτα.

Ο Μανόλης έρχετε τακτικά και σου στέλνη χαιρετισμούς και ο Ανδρέας επίσης.

εκ της λογοκρισίας

Ντίνο μου δέξαι τους χαιρετισμούς μου και τας ευχάς μου για την υγείαν σου και την τελικίν νίκην μας.

ο καθηγητής σου Μαυρομμάτης

Σημειώσεις

- Ο υπουργός-διοικητής Πρωτευούσης Κώστας Κοτζιάς (βλ. εδώ, σ. 186-7) μεριμνούσε ιδιαίτερα για τη μητέρα του Κωνσταντίνου. Εξάλλου ο Κοτζιάς ήταν εκείνος που εκτίμησε τα προσόντα και τις ικανότητες του νεαρού Κωνσταντίνου και τον πρότεινε το 1938 για τη θέση του γενικού γραμματέα του Δήμου Πειραιώς.
- Η οικογένεια του Ιωάννη Αραπίδη συμπεριλαμβανόταν στον φιλικό περίγυρο των Βοβολίνη στα Πατήσια.
- Η Αιμιλία Τσιριγώτη έμενε στο σπίτι της οικογένειας Βοβολίνη, φροντίζοντας και βοηθώντας τη Μαρία στις δουλειές. Και εκείνη έστειλε γράμματα στον Κωνσταντίνο. «Με το καλό να σας ξαναδούμε στο σπιτάκι και έτσι όλοι μαζί να ζήσωμε ευτυχισμένοι», του έγραφε στις 24 Νοεμβρίου 1940.
- Πρόκειται για τον Εμμανουήλ (Μανόλη) Φαφά, τον προσωπικό οδηγό του Κωνσταντίνου Βοβολίνη στον Δήμο Πειραιώς (βλ. εδώ, σ. 24-5 και 190-1).
- Ο «Ανδρέας» ήταν ένα φιλικό πρόσωπο της οικογένειας που συχνά επισκεπτόταν τη Μαρία. Έχει διασωθεί επιστολή του προς τον στρατιώτη Κωνσταντίνο, δυστυχώς όμως δεν αναγράφεται το επώνυμό του. Επίσης, γράμματα τρίτων αναφέρονται σε αυτόν με το μικρό του όνομα χωρίς άλλα στοιχεία που θα μπορούσαν να οδηγήσουν στην ταύτισή του.
- Πολλοί καθηγητές κλήθηκαν να αναλάβουν υπηρεσία για να διαβάζουν και να λογοκρίνουν τις επιστολές από και προς το μέτωπο. Ο Γεώργιος Μαυρομμάτης ήταν καθηγητής Φυσικής στο Η΄ Γυμνάσιο Αθηνών, από το οποίο αποφοίτησε ο Κωνσταντίνος το 1930.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ

A´ Γενικό Στρατιωτικό Νοσοκομείο Ιωαννίνων	42, 60	Αραπίδης Ιωάννης	26	Βουλγαρία	152
A´ Μοίρα Τραυματιοφορέων	128	Αργυρόκαστρο	184	Brazilian (κέντρο διασκέδασης)	110
A´ Στρατιωτικό Νοσοκομείο Λαμίας	69	Αρεταίειο Νοσοκομείο	62	Βρετανικό Εκστρατευτικό Σώμα	172
Αγάθος Αναστάσιος (Τάσης)	78	Αρχαιολογική Εταιρεία	150	Βυζαντινό Μουσείο Ιωαννίνων	72
Αγάθος Χαρίκλεια Α.	78, 142	Αρχαίος Εκδοτικός Οίκος Δημητρίου Δημητράκου Α.Ε.	140, 142	Γ´ Έμπεδο Αθηνών	78
Αγγλία	104	Αρχιεπίσκοπος Ιάκωβος	122	Γ´ Στρατιωτικό Νοσοκομείο Αθηνών	67
Άγρας Τέλλος	139, 142	Ασπιώτη-ΕΛΚΑ	203	Γαβριήλ Αλέκος Ι.	168
Άγροτική Τράπεζα της Ελλάδος	150, 188	Ατλαντίς	174	Γαλλική Ακαδημία	122
«Adam's» (μπαρ)	113, 133	B´ Όρκος Αυτοκινήτων	168	Γαλλική Πρεσβεία στην Ελλάδα	40
Αετοράχη (Ήπειρος)	76	B´ Στρατιωτικό Νοσοκομείο Αθηνών. Βλ. Γενικό Νοσοκομείο Αθηνών «Ο Ευαγγελισμός»		Γαργαλίδης Παναγιώτης	130
Αθανασίου Στέλιος	162, 164	B´ Σώμα Στρατού	128	Γεναρέλλης Γεώργιος Π.	48
Αθάνατος Κώστας	28, 113, 120, 122, 144, 148	B´ Χειρουργείο Ερυθρού Σταυρού	24, 32, 34, 38, 39, 46, 48, 113, 128-9, 131, 136, 168, 179	Γενικό Νοσοκομείο Αθηνών «Η Ελπίς»	66
Αθήνα	38, 44, 102, 140, 142, 144, 150, 152, 156, 168, 172, 186-8	Βάμβα Χαρίκλεια	40, 82	Γενικό Νοσοκομείο Αθηνών «Ο Ευαγγελισμός»	42, 44, 48, 58, 62, 68-9, 146, 176
Αθλητική Ένωσις Κωνσταντινουπόλεως (ΑΕΚ)	174	Βάμβας Κωνσταντίνος	40	Γενικό Νοσοκομείο Λαμίας	131
Αίγιο	140	Βάμβας Νεόφυτος	40	Γενικό Στρατηγείο	34, 128, 150
Ακρίτας Ευριπίδης	130	Βασιλιάς Γεώργιος Β´	150, 187	Γενικό Στρατιωτικό Νοσοκομείο, 430	67
Ακρίτας Λουκής	56, 58, 128-31, 158	Βασιλιάς Κωνσταντίνος Α´	186	Γερμανία	138
Ακρόπολη	150	Βασιλικό Ναυτικό	74	Γερολάνειο Ίδρυμα	69
Αλβανία	58, 142, 150, 156, 158, 170, 200	Βατούμ (Καύκασος)	144	Γερολάνος Μαρίνος	69
Αλεξανδρούπολη	168	Βεάκης Αιμίλιος	90	Γεωργιάδης Γεώργιος Α.	190, 192
Αλεξίου Πάνος	72, 74	Βελιγράδι	197	Γεωργόπουλος Κωνσταντίνος Λ.	133, 135, 178
Αλιβιζάτος Χαράλαμπος (Μπάμπης) Β.	188	Βέμπο Σοφία	192	Γεωργουλάκος Δημήτριος Ν.	120
Αλώνη (Πασαλιμάνι), Προποντίδα	140	Βενιέρης Νικόλαος	190	Γεωργουλάκος Σταύρος Ν.	120, 122
Αναγνωστοπούλου Ελένη	74	Βενιζέλος Ελευθέριος	76, 186	Γιαννακόπουλος (υπολοχαγός)	131
Ανδρέας (φίλος οικογένειας Βοβολίνη)	26	Βίγλιστα (Κορυτσά)	66	Γιοκαρίνης Νίκος	38
Ανδρουλιδάκης Γεώργιος	58	Βοβολίνη Αλεξάνδρα Κ.	68	Γιουγκοσλαβία	197
Ανώνυμη Εταιρεία Τσιμέντων Τιτάν	182	Βοβολίνη Αντωνία Α.	82	Γκρέκα (διαφημιστική εταιρεία)	186
Ανώνυμη Εταιρεία Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων (ΑΕΕΧΠΛ)	182	Βοβολίνη Ελένη Σ.	44, 82	Γλυτσού (φίλη Κωνσταντίνου Βοβολίνη)	133
Ανώνυμος Αγγειοπλαστική Εταιρεία «Ο Κεραμεικός»	182	Βοβολίνης Αντώνιος Λ.	82	Γονατάς Στυλιανός	122
Ανωτάτη Βιομηχανική Σχολή Πειραιώς	50	Βοβολίνης Αντώνιος Σ.	40, 44	Γραφείο Πνευματικών Υπηρεσιών	138
Ανωτάτη Επιτροπή Απελευθερώσεως	130	Βοβολίνης Γεώργιος	82	Δάσιος Σπύρος	134
Ανωτάτη Σχολή Πολέμου	66	Βοβολίνης Πολύβιος Σ.	82	Δέδες Παναγιώτης	130
Ανώτατο Οικονομικό Συμβούλιο	186	Βοβολίνης Σπυρίδων Α.	40, 82	Desbordes-Valmore Marceline	139
Ανώτατον Γνωμοδοτικόν Συμβούλιον της Πνευματικής Επιστρατεύσεως	135	Βοβολίνης Στέφανος Γ.	44, 82	Δεσίπρης Σ.	156
Άξονας	152	Βόρεια Μακεδονία	142	Δημαρχείο Πειραιώς	114
		Βούλγαρης Πέτρος	69	Δημαρχείο Πρέβεζας	89

Σημείωση: Το ευρετήριο περιλαμβάνει όρους των σημειώσεων που συνοδεύουν τα γράμματα, εκτός από τα εξής ονόματα:

Μαρία Α. Βοβολίνη, Σπύρος και Κωνσταντίνος Α. Βοβολίνης.

Δημητριάδης Φωκίων	200, 202, 204-7	Ελληνική Βασιλική Αεροπορία	183	Εφημερίδα <i>Η Εθνική</i>	148
Δήμος Νέας Κοκκινιάς	112	Ελληνική Βιομηχανία και Εμπορία Εκρηκτικών (ΕΛΒΙΕΜΕΚ)	179	Εφημερίδα <i>Ημερήσιος Τύπος</i>	122
Δήμος Πειραιώς	24, 26, 38, 66-7, 94, 110, 118, 136, 139, 142, 144, 146, 162, 166, 170, 184, 186, 190, 194, 196-7, 201-5, 207	Ελληνική Εταιρεία Χειρουργικής Ορθοπαιδικής και Τραυματολογίας	67, 74	Εφημερίδα <i>Καθημερινά Νέα</i>	130
Δημοτικό Θέατρο Πειραιώς	205	Ελληνική Λέσχη Περιηγήσεων και Αυτοκινήτου (ΕΛΠΑ)	183	Εφημερίδα <i>Οχρίς (και Αχρίς)</i>	142
Δημοτικό Νοσοκομείο Αθηνών «Η Ελπίς»	74	Ελληνική Ολυμπιακή Επιτροπή	187	Εφημερίδα <i>Πατρίς</i>	158, 188
Δημοτικό Συμβούλιο Πειραιώς	170	Ελληνική Ποδοσφαιρική Ομοσπονδία	187	Εφημερίδα <i>Πρωΐα</i>	130
Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού	76	Ελληνική Χειρουργική Εταιρεία	74	Εφημερίδα <i>Σημαία</i>	136-7
Dill John, sir	150	Ελληνικό Αίμα (αντιστασιακή οργάνωση)	30, 112, 135, 146	Εφημερίδα <i>Τα Νέα</i>	38
Διμοιρία Αυτοκινήτων Μονάδος 734	66, 152	Ελληνικό Στρατιωτικό Νοσοκομείο Ιωαννίνων	70	Εφημερίδα <i>Τα Χρονικά</i>	186
Διμοιρία Αυτοκινήτων Μονάδος 750	46, 64, 168	Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός	39, 122	Ζάννειο Ορφανοτροφείο	184
Διμοιρία Αυτοκινήτων Μονάδος 963	52, 70	Ελληνικός Στρατός	172	Ζηρίνης	56
Διοίκηση Πρωτεύουσας	102, 142	Ελληνικός Συναγερμός (κόμμα)	196	Ζίγδης Ιωάννης	132
Δόβας Κωνσταντίνος	131	Ελπινίκη (φίλη Κωνσταντίνου Βοβολίνη)	96	Ζωϊσιπούλου Λέλα	98, 102
Δογάνης Θόδωρος	58	Εμπορικός Σύλλογος Αθηνών	186	Ζωναράς Κάρολος	133
Δόμνα (ίσως νοσοκόμα, φίλη Κωνσταντίνου Βοβολίνη)	179	Ένωση Γερμανο-Ελληνικών Εταιρειών	138	Ζωσιμαία Παιδαγωγική Ακαδημία	72
Δραγούτης	78	Ένωσις Συντακτών Ημερησίων Εφημερίδων Αθηνών (ΕΣΗΕΑ)	122	Galeazzo Ciano	192
Δρακόπουλος Γεώργιος Μ.	187	Ένωσις Συντακτών	122, 158	Galeazzo Edda	192
Δροσίνης Γεώργιος	134	Επαγγελματική και Οικοκυρική Σχολή Θηλέων	114	Girotti Mario	184
Δωδεκάνησα	172	Επιτροπή Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων του Παρισιού	130	Grazzi Emanuele	146
Δωδεκανησιακή Νεολαία Αθηνών	172	Επιτροπή Ποντιακών Μελετών	152	Η΄ Γυμνάσιο Αθηνών	24, 26, 166
Έβρος	158	Εροέκα	184	Ηλεκτρική Εταιρεία Αθηνών-Πειραιώς	114
Eden Anthony	150	Εταιρεία Ελληνικού Τύπου Τ. Α. Πικραμμένος	70	Ηλιάδου Τ.	106
Εθνική Αλληλεγγύη	76	Ευσταθίου Νίκος	174	Ηνωμένα Έθνη	130
Εθνική Οργάνωσης Νεολαίας (ΕΟΝ)	74, 182-3	Εφημερίδα <i>Αθηναϊκά Νέα</i>	34, 36, 38, 158	Ηνωμένη Παράταξη Εθνοκοφρόνων	188
- ΕΟΝ Θηλέων Ιωαννίνων	74	Εφημερίδα <i>Ακρόπολις</i>	148, 188	ΗΠΑ	62, 130, 187
Εθνική Προοδευτική Ένωσις Κέντρου (ΕΠΕΚ)	130, 136	Εφημερίδα <i>Απογευματινή</i>	148	Ήπειρος	110
Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος	84, 89	Εφημερίδα <i>Ασύρματος</i>	148, 150	- Βόρειος	24, 142
Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο (ΕΑΜ)	76	Εφημερίδα <i>Έθνος</i>	58, 132-3, 135, 150, 178, 200	Θεοδωρακόπουλος Ιωάννης	174, 176
Εθνικό Αστεροσκοπείο	74	Εφημερίδα <i>Ελευθερον Βήμα</i>	122, 158	Θεοτόκης Νικόλαος	82
Εθνικό Θέατρο	90, 135	Εφημερίδα <i>Ελευθερος Άνθρωπος</i>	28, 120, 122, 144, 148	Θεοφιλόπουλος Ιωάννης Α.	136
Εθνικό Ίδρυμα Ραδιοφωνίας (ΕΙΡ)	140	Εφημερίδα <i>Ελευθερος Κόσμος</i>	150	Θεραπευτήριο «Ο Λευκός Σταυρός»	136
Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο	74	Εφημερίδα <i>Ελευθερος Λόγος</i>	122	Θεσσαλονίκη	132, 168
Εισαγγελία Πειραιώς	120	Εφημερίδα <i>Ελληνικόν Αίμα</i>	30, 112, 120, 146, 148, 174, 196	Θράκη	76, 112, 152, 187
Εκδόσεις Ελληνικού Αίματος (Ε.Ε.Α.)	146	Εφημερίδα <i>Ελληνικόν Μέλλον</i>	150	Θωμόπουλος Ευστάθιος	58
Έκδοσις «Αστέρως»	202, 204-7	Εφημερίδα <i>Εστία</i>	129-30, 134, 158	Ιατρική Σχολή Αθηνών	62, 74
Εκκλησία Αγίων Αναργύρων	72	Εφημερίδα <i>Εφημερίς</i>	166	Ιατρική Σχολή	131, 136, 176
Εκπαιδευτικός Σύνδεσμος Επιστημόνων και Μηχανικών Πειραιώς	114	Εφημερίδα <i>Η Βραδυνή</i>	113, 120	Ιερά Μονή Βελλάς	67
Ελεγκτικό Συνέδριο	132			Ιθάκη	188
				Ιπποκράτειο Νοσοκομείο Αθηνών	74

Ιταλία	135, 150, 156, 172, 186	Κλωστούφαντουργία Ι. Γ. Γαβριήλ	168	Λαμπράκης Γρηγόρης	136
Ίτς Καλέ	72	Κόδρος, <i>βλ.</i> Κύρου Αχιλλεύς		Λαμπράκης Δημήτριος	38
Ιωάννινα	42, 44, 48, 58, 60, 67, 70, 78, 89-90, 142, 186	Κοζάνη	24, 128, 130, 156, 179	Λαμπράκης Θεόδωρος	136-7
Ιωάννου Ευάγγελος, <i>βλ.</i> Άγρας Τέλλος		Κομνηνός Γιάννης Γ.	94, 118, 122	Λαμπρόπουλος Κωνσταντίνος	89
Καβάλα	168	Κομνηνού Καίτη	98, 102, 104	Λαμπροπούλου Καίτη Κ.	89
Καζαντζάκης Νίκος	139	Κοντιάδης Ξενοφών	74	Λάμπρου Χρήστος	179
Καλαμάτα	122	Κόντογλου Φώτης	142	Λάρισα	168, 176
Καλλιθέα	134	Κοριζίς Αλέξανδρος	46, 150, 187-8	Λεβίδης Βλαδίμηρος	190
Καλλιτεχνική Θεατρική Εταιρεία	90	Κορομπιάς Αλέξανδρος Γ.	166	Λεοναρδόπουλος Γεώργιος	130
Καλλούδης Αναστάσιος (Τάσος)	200-1, 204-5, 207	Κορομπιάς Ανδρέας	166	Λεσκοβίκι	128, 184
Καμαρινέα-Rosenthal Ισιδώρα	138-40, 142	Κορομπιάς Γεώργιος Δ.	166	Ληξούρι (Κεφαλονιά)	188
Καμπανάκης Αιμίλιος	194	Κορομπιάς Δημήτριος Α.	166	Λογοθέτης Παντελής Θ.	136-7
Κανελλόπουλος Αλέξανδρος	182-3	Κορομπιάς Δημήτριος Γ.	166	Λούλη Λαμπρινή	76
Κανελλόπουλος Γεώργιος Ι.	74	Κορομπιάς Λάμπρος Γ.	166	Λούλης Αλκιβιάδης	76
Κανελλόπουλος Γεώργιος	142	Κορομπιάς Λάμπρος Γ.	166	Λούλης Θεμιστοκλής	76
Κανελλόπουλος Νικόλαος Κ.	182	Κοροπούλης Αρίστος Γ.	176	Λούλης Σωκράτης	76
Κανελλόπουλος Παναγιώτης	130, 142	Κορυτσά	24, 32, 38, 44, 46, 48, 90, 129, 136, 142, 156, 162, 179	Magli Giovanni	184
Κανονίδης Σταύρος Ν.	150, 152	Κοσμάς Γεώργιος	130	Μακρίδης Δημήτριος Γ.	146, 184
Καραβίας Στάθης	186	Κοτζιά Ιωάννα Κ.	187	Μακρόνησος	76
Καραγιώργος Ιωάννης	148, 150	Κοτζιάς Γεώργιος Κ.	62, 67, 176, 186-7	Μαλαβέτας Θωμάς	58
Καρακλής Παναγιώτης (Τάκης) Ν.	66	Κοτζιάς Κώστας Γ.	26, 42, 44, 56, 62, 67, 74, 76, 133, 144, 150, 176, 186, 196	Μάνη	116
Καραμούζης Κωνσταντίνος Δ. <i>βλ.</i> Αθάνατος Κώστας		Κοτζιάς Παναγιώτης Κ.	187	Μανούσκος Μιχαήλ Ι.	28, 56, 68, 70, 118, 162, 168, 186, 194, 196-7
Καρόκης Αδαμάντιος	197	Κρεμόνα	184	Μανούσκου Σώσα	28
Κάρυστος	142	Κρήτη	186	Μάντζου (νοσοκόμα στα Ιωάννινα)	72, 74
Κάσκα Αμαλία	86	Κρώμνη (Πόντος)	152	Μαξίμ (κέντρο διασκέδασης)	110
Κασσάνδρας Βασίλειος	110	Κυβέλη	90, 135	Μαργαρίτη Μαρία	82
Καστανάκης Νίκος	200-1	Κύπρος	129-30, 135	Μαρμαράς	140
Καστοριά	32, 128, 133, 135-6, 158, 162, 178	Κυριαζή Δέσποινα	132	Μαρώνεια (Ροδόπη)	158
Κατσικάρος Νίκος	38, 94, 114, 116, 118, 122, 124	Κυριαζής Αντώνιος, <i>βλ.</i> Φεραίος Ρήγας		Μασλία Νινέττα	98
Κατσικάρου Αναστασία	114	Κυριαζής Αχιλλέας (Λελές) Δ.	132-3, 135, 178	Μασσαλία	74
Καψαμπέλης Κωνσταντίνος Δ.	203	Κυριαζής Δημήτριος	132	Μαυρίδης Αδάμ Φ.	110, 113, 133
Καψής Ιωάννης	132	Κυριαζής Κώστας Δ.	132, 135, 178	Μαυρομιάλης Στυλιανός	69
Κεντρική Μετεωρολογική Υπηρεσία	34	Κυριακάκος Γεώργιος Α.	170	Μαυρομιάτης Γεώργιος	26
Κεντρική Υπηρεσία Αλληλεγγύης Μετώπου (ΚΥΑΜ)	183	Κυριακός Γεώργιος	188	Μέγα Ελληνικόν Βιογραφικόν Λεξικόν (αδελφών Βοβολίνη)	142
Κερασίτσα (Αρκαδία)	136	Κύρου Άδωνις	134	Μεραρχία Αλπιανιστών Julia, 3η	184
Κέρκυρα	82	Κύρου Αχιλλεύς Α.	129, 134-5	Μερκούρη Ελένη (Λέλα)	86
Κιουσόπουλος Δημήτριος	130	Κωνσταντινίδης Ανδρομέγας	158	Μερκούρη Ευτέρπη	24, 46, 86, 90
Κλεισούρα	150, 166	Κωνσταντινούπολη	144	Μερκούρη Θεανώ	86
Κλινική Γερουλάνου	69	Κωνσταντόπουλος Σάββας	148, 150	Μερκούρη Μελίνα	86
Κλινική Σμπαρούνη	69	Λαζαράς Θεόδωρος	86	Μερκούρη Μερόπη, <i>βλ.</i> Νέζερ Μερόπη	
Κλωστές Πεταλούδας-Κιθάρας	174	Λαϊκό Κόμμα	188	Μερκούρης Νικόλαος	24, 46, 86, 90
Κλωστοβιομηχανία Ελλάδος	174	Λακωνία	116	Μερκούρης Σπυρίδων	24, 46, 86
		Λαμία	131	Μερκούρης Σταμάτης	86

Μέση Ανατολή	166	Νικολόπουλος Ιωάννης Κ.	132	Παπάγος Αλέξανδρος	128, 130, 172, 196
Μεταξά Α., αδελφοί	118	Νικολόπουλος Κώστας	132	Παπαδόπουλος Ανάργυρος	172
Μεταξά, οικογένεια	28	Νικολόπουλος Μ.	132	Παπαδόπουλος Δημήτριος Σ.	128, 130
Μεταξά Τζέννου	28	Νικολόπουλος Σπύρος Κ.	132	Παπαμιχάλη (σύζ. Γιαμώπουλου) Ευτυχία (Μπελίνα) Ν.	84
Μεταξάς Γιάννης	28	Νικολούδης Θεολόγος	146	Παπαμιχάλη (σύζ. Ζαρουκλιώτη) Καίτη Ν.	84
Μεταξάς Ιωάννης	28, 46, 74, 76, 104, 146, 162, 150, 183, 188	Νίτσος Δημήτριος	150	Παπαμιχάλης Νέστορας Σ.	84
Μετεωρολογική Υπηρεσία		Νομική Σχολή Αθήνας	40, 50, 66, 166	Παπαναστασίου Άγγελος	197
Υπουργείου Αεροπορίας	74	Νομική Σχολή Θεσσαλονίκης	50	Παπανδρέου Γεώργιος	122, 130
Μετοχικό Ταμείο Στρατού	110, 133	Νοσοκομείο Γεώργιου Χατζηκώστα	72	Παπανούτσος Ευάγγελος	130
Μήλιος Ιωάννης	30, 56, 64, 70, 112-3, 135, 146, 148, 196	Ντεντιδάκης Παύλος Γ.	170	Παπαντωνάκος Εμμανουήλ	170
Μικρά Ασία	112	Νυκτερινή Σχολή Μηχανικών «Αρχιμήδης»	114	Παπαντωνάκου Μαρία	170
Μιλάνο	156	Ξενοδοχείο Caravel	174	Παπαντωνάκου Σούλα	170
Μιμίκος Κλέαρχος Στ.	138, 140, 142	Ξενοδοχείο Μεγάλη Βρετανία	150	Παπασιόπουλος Ιωάννης Γ.	131
Μονή Βελλάς	176	Ξενόπουλος Γρηγόριος	142	Παπαχρηστίδου Αμαλία	74
Μόσχος Ευάγγελος Ν.	142	Οικονομίδης Δ. Σ.	86	Παρασκευόπουλος Γεώργιος Ι.	38
Μουζάκη Γ. & Σία	201	Οικονομίδης Κώστας	132	Παρθένης Κωνσταντίνος	142
Μουζάκης Ελευθέριος	174	Οικονομίδου Ανδρομάχη	86	Παρίσι	122, 135, 144, 188
Μουσολίνι	150, 152, 192, 200	Οικονόμου Αλέκα	122	Πατήσια	26, 160, 190
Μουτζόπουλος Δημήτριος	196	Οικονόμου Γεώργιος Π.	150	Πάτρα	102
Μουτούσης Σωτήριος	142	Οιχαλιώτης Κωνσταντίνος	66, 69	Παύλος (διάδοχος)	182
Μπακόπουλος Κωνσταντίνος	130	Ολυμπιακός Σύνδεσμος Φιλάθλων Πειραιώς (ΟΣΦΠ)	196	Πειραιάς	38, 48, 56, 102, 104, 114, 116, 136, 138-40, 168, 170, 172, 186, 196, 200
Μπαρμπάρεσου Μ., αδελφοί	118	Οργανισμός Λιμένος Πειραιώς (ΟΛΠ)	120	Πειραιϊκή-Πατραϊκή	174
Μπέζος Κώστας	200, 203	Ορφανοτροφείο Γεώργιου Σταύρου	72	Πειραιϊκός Σύνδεσμος	142
Μπίλιας Γεώργιος	202	Πάγκαλος Θεόδωρος, δικτάτορας	134	Περαντινός Νικόλαος	131
Μπόνης Λεωνίδα	110	Παγκύπριο Διδασκαλείο Λευκωσίας	129	Περιοδικό Αρχαίον Πόντου	152
Μυριβήλης Στρατής	142	Παιδαγωγική Ακαδημία	86	Περιοδικό Βιομηχανική Επιθεώρησης	68, 90, 142, 146, 152, 174, 182
National Shipping	174	Παλαιολόγος Παύλος	58	Περιοδικό Εικονογραφημένη Επιθεώρησης	56
NATO	122	Παλαμάς Κωστής	142	Περιοδικό Ελληνικά Χρονικά	130
Ναυτικό Νοσοκομείο		Παλλάς (κινηματοθέατρο)	110	Περιοδικό Επιστήμη και Ζωή	130
Ναυστάθμου Σαλαμίνας	74	Παναγοπούλου Ελένη (Νέλη) Π.	94, 100, 114, 116, 124	Περιοδικό Hellenika	138
Ναυτικό Νοσοκομείο Πάτρας	74	Παναθηναϊκός Αθλητικός Όμιλος (ΠΑΟ)	187	Περιοδικό Η Νεολαία	135
Ναυτικό Νοσοκομείο Πειραιώς	74	Πανελλήνια Δημοκρατική Άμυνα	76	Περιοδικό Θησαυρός των παιδιών	140
Νέα Υόρκη	62, 174, 187	Πανεπιστήμιο Bochum	138	Περιοδικό Λογοτεχνία	140
Νέζερ Αλέξανδρος	90	Πανεπιστήμιο Harvard	62	Περιοδικό Μακεδονικές Ημέρες	144
Νέζερ Ιάσωνας	90	Πανεπιστήμιο Marburg	138	Περιοδικό Νέα Γράμματα	144
Νέζερ Μερόπη	24, 30, 68, 86, 90	Πανεπιστήμιο Αθηνών	178, 182, 188	Περιοδικό Νέα Εστία	140, 142, 144
Νέζερ Τρύφων (Φούλης)	24, 48, 58, 90	Πανεπιστήμιο Μονάχου	182	Περιοδικό Ξεκίνημα	140
Νέζερ Χριστόφορος	24, 90	Πανταζή Ιφιγένεια	74	Περιοδικό Ο Κύκλος	140
Νέο Φάληρο	168	Παπαγιαννοπούλου (ίσως υπάλληλος Δήμου Πειραιώς)	66	Περιοδικό Πειραιϊκά Γράμματα	138-40, 142
Νέστος	166			Περιοδικό Πειραιϊκό Ημερολόγιο	114
Νίκαια	30, 56, 64, 112, 146, 184			Περιοδικό Πνευματική Ζωή	140
Νικολαΐδης Μελής	138, 140			Περιοδικό Ρυθμός	144
Νικολακόπουλος Παντελής	133			Περιοδικό Το Νέον Κράτος	135, 144, 146

Πέρρα Μαργαρίτα	74	Σκυλίτσης Αριστείδης	196-7	Τσιριγώτη Αιμιλία	26
Πέρρας Τηλέμαχος	74	Σμπαρούνης-Τρίκορφος Νικόλαος	68	Τσολάκογλου Γεώργιος	142, 150, 196
Πέτρα (Όλυμπος)	136	Σπέτσες	118	Τύρναβος	168
Πετροβίκης Γεράσιμος	56	Σππλιωτόπουλος Παναγιώτης, στρατηγός	130	Υπηρεσία Ταχυδρομείων, Τηλεγραφείων και Τηλεφωνείων (ΤΤΤ)	70
Ππνιάτογλου Ερμιόνη Α.	146	Σπυρίδου Ελενίτσα	74	Υφυπουργείο Τύπου και Τουρισμού	146
Ππνιάτογλου Λάζαρος (Ρίκος) Μ.	30, 68, 112, 135, 144, 146, 196	ΣΤ΄ Στρατιωτικό Νοσοκομείο	66	Φασσέας Χρήστος	179
Ππνιάτογλου Νιόβη Μ.	146	Stabilamento Dalle Nogare & Armetti	156	Φαφάς Εμμανουήλ (Μανόλης)	24, 26, 50, 190
Πικραμμένος Όθωνας	70	Σταθμός Λαρίσης	58	Φεραίος Ρήγας (Βελεστινλής)	132
Πικραμμένος Τάκης	70	Στακιάς Γεώργιος	206	Φετικιά τζαμί	72
Πίνδος	128, 184	Στρατιωτική Διοίκηση Ιωαννίνων	72	Φιλιππίδης Γιάννης	160
Πιπίνα (φίλη Κωνσταντίνου Βοβολίνη)	164	Στρατιωτική Ιεραρχία (αντιστασιακή οργάνωση)	130	Φιλοσοφική Σχολή	138
Πιτσίκας Ιωάννης	128, 130-1, 142	Στρατιωτική Σχολή Ευελπίδων	66	Φιφή (φίλη Κωνσταντίνου Βοβολίνη)	164
Πλαστήρας Νικόλαος	76, 122, 130	Στρατιωτικό Νοσοκομείο Ιωαννίνων, 2ο	72, 74	Φλαμιάτος Γεράσιμος	67, 96
Πολεμικό Ναυτικό	34, 122	Στράτος Νικόλαος	82	Φλόκα (ζαχαροπλαστέιο)	110
Πολίτης Γεώργιος	94, 114, 118, 122, 124	Στρουμπούλη Αικατερίνη	187	Φτέρης Έλατος. Βλ. Μιμίκος Κλέαρχος Στ.	
Πολιτική Ανεξάρτητος Παράταξη	187	Στρυμόνας	134	Φυσιολατρικός Όμιλος Πειραιώς	142
Πολιτική Επιτροπή Εθνικής Απελευθέρωσης (ΠΕΕΑ)	76	Σύνδεσμος Ελλήνων Βιομηχάνων (ΣΕΒ)	76	Φώτης (συστρατιωτής Κωνσταντίνου Βοβολίνη)	179
Πόντος	112	Σύνδεσμος Ελλήνων Βιομηχάνων και Βιοτεχνών (ΣΕΒΒ)	76	UNRRA	69
Πορφυρογέννης Μιλτιάδης	130	Σύνταγμα Δωδεκανησίων	172	Χάγη	122
Πουρναρόπουλος Αθανάσιος Κ.	88	Σύνταγμα Πεζικού, 4ο	76	Χαρτούμι (Σουδάν)	174
Πουρναρόπουλος Γιώργος Κ.	84, 88-9	Ευσωρευταί ΠΑΚ	197	Χαρίσειος Γεωργική Σχολή	179
Πουρναρόπουλος Κωνσταντίνος Α.	84, 88	Sudan American Textile Industry	174	Χατζηγεωργίου Α.	74
Πουρναρόπουλος Κωνσταντίνος Γ.	89	Σχολαί Μηχανικών και Ηλεκτρολόγων Πειραιώς «Αναξαγόρας»	114	Χίτλερ Αδόλφος	197
Πουρναροπούλου Αναστασία	84, 86, 88	Σχολή Δοκίμων Βασιλικού Ναυτικού	197	Χορς Γεώργιος	34
Πουρναροπούλου Έλλη (Διλίκα) Κ.	84, 88	Σχολή Εφέδρων Αξιωματικών	166	Χορς Μιχάλης	34, 38, 50, 90
Πράτσικα Κούλα	142	Σώμα Αυτοκινήτων	168	Χρυσάφης Μιχαήλ Ε.	67, 69
Πρέβεζα	89	Τάσος Α.	139, 142	Χωροφυλακή	82
Πρεμετή	128	Τατόι	102, 176	Ψαθάς Δημήτρης	200
Ράλλιος Παιδαγωγική Ακαδημία	114	Τεθωρακισμένη Μεραρχία «Κένταυρος», 131η	184	Zonar's (ζαχαροπλαστέιο)	110, 133
Ροδόπουλος Κωνσταντίνος	28, 68	Τεπελένη (Αργυρόκαστρο)	184		
Σαντορινάκης Νίκος	96	Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδος	74		
Σβολόπουλος Μ.	136	Τζάννειο Νοσοκομείο	67, 74, 94, 96, 114, 116, 136		
Σημαντήρα Αμαλία	50	Τζιρακόπουλος Γεώργιος Κ.	148, 150		
Σημαντήρας Ιωάννης	50	Τμήμα Καταδιώξεως Θεσσαλονίκης	82		
Σημαντήρας Κωνσταντίνος Ι.	38, 50, 179	Τμήμα Στρατιάς Δυτικής Μακεδονίας (ΤΣΔΜ)	128, 130, 172		
Σιάτιστα	128	Τμήμα Στρατιάς Ηπείρου (ΤΣΗ)	130, 142		
Σιδηρόδρομοι Ελληνικού Κράτους	40	Τουλ Χ.	74		
Σκαλαίος Βήσος	148	Τουρκικό Στρατιωτικό Νοσοκομείο	70, 72		
Σκεπασθιανού Αναστασία. Βλ. Πουρναροπούλου Αναστασία		Τράπεζα της Ελλάδος	58		
Σκεπασθιανού Ευτέρπη. Βλ. Μερκούρη Ευτέρπη		Τρεμπεσίνα (όρος)	76		
		Τριμελής Επιτροπή Αγώνος	130		

Η Γεωργία Μ. Πανσελινά είναι ιστορικός (Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης) και τα ερευνητικά της ενδιαφέροντα επικεντρώνονται σε ζητήματα οικονομικής και κοινωνικής ιστορίας στη νεότερη Ελλάδα, ενώ έχει ασχοληθεί με θέματα οργάνωσης αρχείων, προστασίας και συντήρησης υλικού.

Οργάνωσε και διύθυσε το Αρχείο Βοβολίνης (1994-2011), μια πολύτιμη πηγή οικονομικών και πολιτικών τεκμηρίων για την ελληνική ιστορία, που αξιοποιήθηκε είτε εκδοτικά είτε διοργανώνοντας ή/και συμμετέχοντας σε εκθέσεις και ερευνητικά προγράμματα. Το 2012 εκκινεί η συνεργασία της με το Ίδρυμα Α. Γ. Λεβέντη και ακολουθώ με τη Λεβέντειο Πινακοθήκη (Λευκωσία) και το Λεβέντειο Δημοτικό Μουσείο Λευκωσίας ως επιμελήτρια κειμένων και εκδόσεων. Διετέλεσε επιστημονική συνεργάτις του Ιστορικού Αρχείου ΔΕΗ (2015-2018) και ειδική σύμβουλος του προέδρου και διευθύνοντος συμβούλου της ΔΕΗ Α.Ε. για θέματα πολιτισμού (2019).

Παράλληλα, δραστηριοποιείται στον χώρο των εκδόσεων είτε ως συγγραφέας (ενδεικτικά, τα βιβλία των Εκδόσεων Κέρκυρα - Econopia Publishing: *Σύνδεσμος Ελληνικών Βιομηχανιών 1907-2007. Ένας αιώνας στην υπηρεσία της επιχειρηματικής ιδέας*, 2007 – με τη Μαρία Μαυροειδή, *Η επιχείρηση είναι... γένους θηλυκού*, συλλεκτικό ημερολόγιο, 2008, *Ελληνικές επιχειρήσεις από τον 20ό στον 21ο αιώνα. Πρόσωπα και δραστηριότητες*, 4η έκδοση, 2008 – συλλογικό, και *Κωνσταντίνος Α. Βοβολίνης: τεκμήρια ζωής και δημιουργίας*, 2013· *Σε παράλληλες πορείες: ελληνική οικονομία και Ναυτεμπορική 1924-2014*, Αθήνα: Π. Αθανασιάδης & Σία Α.Ε., 2014 – με τον Στέλιο Κυμιωνή, *Νίκος Αναλυτής: επιμένων συλλογικά*, Αθήνα: ΣΕΒ Σύνδεσμος Επιχειρήσεων και Βιομηχανιών, 2017, *Πάνος Μπήτρος. 93+1 θέσεις και αντι-θέσεις*, Αθήνα: Peak Publishing, 2017, *ΔΕΗ: Στο φως της δημιουργίας...*, συλλεκτικό ημερολόγιο, Αθήνα: ΔΕΗ Α.Ε., 2018) είτε ως επιμελήτρια/σύμβουλος βιβλίων (ενδεικτικά, *Μεγάλη Βρετανία. Ένα ξενοδοχείο-σύμβολο*, 2003, και *Το ξενοδοχείο Mont Parmes. Μια αρχιτεκτονική ορεινή ιστορία*, 2007, των Εκδόσεων Κέρκυρα· *Κριεζώτου αρ. 3. Νίκος Χατζηκυριάκος-Γκίκας. Το Σπίτι, το Εργαστήριο και η Πινακοθήκη*, Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη, 2011, *Ο Παπαγάλος του Λουμίδη*, Αθήνα: Peak Publishing, 2015, *Γκίκας, Craxton, Leigh Fermor. Η γοητεία της ζωής στην Ελλάδα*, Λευκωσία: Λεβέντειος Πινακοθήκη, 2017), ενώ συμμετέχει ως επιστημονικός συνεργάτις σε μουσεία (όπως η συμμετοχή στην ομάδα έρευνας, συγγραφής και επιμέλειας κειμένων υπό την Αλεξάνδρα Νικηφορίδου για τη δημιουργία του Ολυμπιακού Μουσείου Αθήνας, 2019-2020) και σε εκθέσεις (όπως η επιμέλεια, μαζί με τη Μαρία Μαυροειδή, της ιστορικής έκθεσης και του συνοδευτικού τόμου *Έτσι σώθηκε η Ηλεκτρική... Μια μάχη στην καρδιά της Απελευθέρωσης*, 2017-2018).

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ

ΓΡΑΜΜΑΤΑ ΠΟΛΕΜΟΥ

15 Νοεμβρίου 1940 - 12 Απριλίου 1941

ΕΚΔΟΘΗΚΕ ΑΠΟ ΤΗΝ

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ & ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ

ΒΟΒΟΛΙΝΗ Α.Μ.Κ.Ε.

ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΔΕΤΗΘΗΚΕ ΑΠΟ ΤΗΝ ALFA PACK

ΣΕ 600 ΑΝΤΙΤΥΠΑ

ΤΟΝ ΝΟΕΜΒΡΙΟ ΤΟΥ 2021

ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ

Σχεδόν 80 χρόνια από την αποστολή τους, στο βιβλίο αυτό παρουσιάζονται για πρώτη φορά γράμματα που έλαβε κατά τη διάρκεια του Ελληνο-ιταλικού Πολέμου ο δημοσιογράφος και τότε γενικός γραμματέας του Δήμου Πειραιώς Κωνσταντίνος Α. Βοβολίνης (1913-1970) ως στρατιώτης της πρώτης γραμμής. Η πολεμική αλληλογραφία του, η οποία περιλαμβάνει 905 επιστολές και δελτάρια, θεωρείται από τις πιο μεγάλες –αν όχι η μεγαλύτερη– διασωθείσες συλλογές εκείνης της περιόδου που απευθύνεται σε ένα και μοναδικό πρόσωπο με περιεχόμενο ποικίλο, όχι μόνο μιας συγκεκριμένης θεματολογίας.

Η έκδοση βασίζεται στη δύναμη του ίδιου του τεκμηρίου: εκκινώντας από τις αναφορές των επιστολών, δεν καταγράφονται μόνο σταθμοί και στιγμιότυπα από την πορεία του εξάμηνου πολέμου, αλλά και ξεδιπλώνονται οι διαδρομές των προσώπων που γράφουν και ταχυδρομούν τα γράμματα. Ταυτόχρονα, διερευνώνται και αποτυπώνονται οι επάλληλοι και παράλληλοι κύκλοι γνωριμιών του παραλήπτη των επιστολών.

Τα γράμματα που έχουν επιλεγεί καλύπτουν το διάστημα από 15 Νοεμβρίου 1940 έως 12 Απριλίου 1941. Τα γράμματα της μητέρας, της Μαρίας Α. Βοβολίνη (1880-1953), αντανakλούν την πανανθρώπινη διάσταση της ακατάλυτης μητρικής αγάπης, που προσμένει καρτερικά μια είδηση, ένα σημάδι ότι οι γιοι της είναι καλά κάπου εκεί στη μεθόριο. Ο αδελφός Σπύρος Α. Βοβολίνης (1910-1995), δημοσιογράφος και εκδότης του περιοδικού *Βιομηχανική Επιθεώρησης*, έφεδρος και εκείνος, τραυματίζεται και γράφει για τις προσπάθειες των γιατρών και των νοσηλευτριών του πολέμου. Περιλαμβάνονται ακόμη επιστολές από το συγγενικό, φιλικό, επαγγελματικό και δημοσιογραφικό περίγυρο του Κωνσταντίνου Βοβολίνη.

Έτσι, μέσα από τα *Γράμματα Πολέμου*, που φανερώνουν το πλέγμα των προσωπικών του σχέσεων, των επαφών με ανθρώπους των αποφάσεων, απλούς φαντάρους, φίλους και κοριτσόπουλα, ο Κωνσταντίνος Βοβολίνης, χωρίς να είναι το κεντρικό πρόσωπο των πολεμικών γεγονότων και εξελίξεων, γίνεται ένας ιδιότυπος πρωταγωνιστής του μετώπου και των μετόπισθεν. Και εν τέλει, είναι τα γράμματα που καταδεικνύουν τη ζωτική σημασία αυτού του ανεκτίμητου αγαθού της επικοινωνίας ιδίως σε καιρούς πολέμου – με ή δίχως όπλα.

